

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ
(Нови Сад)

КАУЗАЛНА КЛАУЗА У СТАРОСРПСКОЈ ПОСЛОВНОПРАВНОЈ ПИСМЕНОСТИ

Крајњак садржај: У овом раду разматра се структурирање каузалне клаузе у старосрпској пословноправној писмености, која је у периоду од краја XII до средине XV века — у контексту културног обрасца *хомогене диглосије* — фунгира као најпотпунији функционални репрезентант српског језика. Мада се овај тип субординиране реченичне структуре могао уводити различитим везницима (*јер*, *понеже*, *зани*, *поколџ*, *како*, *јак*, *што*, *зато што*, *зашто*, *да*, *дѣ*, *ко*), формалносинтаксичку подршку добија — и то само донекле — опозиција између каузалних и каузално-експликативних релација, што се може пратити тек од краја XIV века.

Кључне речи: старосрпски језик, старосрпска пословноправна писменост, историјска синтакса, каузална клауза.

§ 1. У старосрпској пословноправној писмености конкретна пословноправна активност — као тип свесног људског деловања које подразумева промишљање тока дате делатности, те фактора који усмеравају тај ток доводећи га до планираног циља — осим у простору и времену, може бити локализована и у контексту различитих социјалних активности, односно социјалних, па и психофизиолошких стања, што је предуслов уочавања узрочно-последичних релација као израза сложенијег типа мишљења.¹ Каузалност се у испитиваној писмености² испољава кроз релативно сложену семантичку структуру

¹ Митско мишљење, као израз сагледавања перцептивно докучивих релација, „не познаје облик мишљења каузалне анализе“ (Kasiger 1985/II: 61), што језичка факта и потврђују. Ваља имати на уму да су чак и у савременом српском језику, према налазу К. Милошевића (1986а: 281), „од двадесет и два везничка средства само три каузално маркирана“.

² Истраживачки корпус чине фотографски снимци 680 старосрпских повеља и писама одабраних према територијалном, хронолошком и жанровском критерију. У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у овом раду, наводи се (1) ознака канцеларије (*Балиш*. Балшићи, *Бранк*. Бранковићи, *Драг*. Драга-

базирану на опозицијама *дирекћиносћ* ~ *индирекћиносћ*, односно *инклузивносћ* ~ *ексклузивносћ*, при чему је први пар израз различитог степена посредованости узрочно-последичне релације,³ а други одраз различите могућности локализовања узрока и последице.⁴

Док различити типови узрока формалну и(ли) фреквенцијску верификацију добијају превенствено у сфери предлошко-падежних конструкција (Павловић 2006: 253–297), каузална клауза по правилу је везана за индиректни узрок, а у сфери директног узрока, првенствено оног ексклузивностимулаторског типа, јавља се само по изузетку.⁵ Значењски различити типови реченички идентификованог индиректног узрока — као што су (а) иницијализатор медијалног стања,⁶ (б)

ши, Дубр. Дубровник, Кос. Косаче, Коџр. Котроманићи, Лаз. Лазаревићи, Нем. Немањићи, Павл. Павловићи, Санк. Санковићи) или адресанта, (2) година настанка акта, (3) број акта, према регистру у књизи С. Павловића *Детерминативни падежи у сѣаросрѣској ѡсловнојравној ѡисменосћ*, Матица српска, Нови Сад, 2006, 442–479, те (4) ознака реда у којем пример почиње, и то, сем ретких изузетака, према фотографском снимку акта.

³ Наиме, уколико између узрока и узроковане ситуације нема посредника, узрок делује као ефектор према коме узрокована ситуација иступа у својству спонтано изазваног ефекта (М. Ивић 1954б: 187; Radovanović 1978: 67–68; Kovačević 1988: 53–54; Антонић 2005: 166). Ако се између узрока и узроковане ситуације јавља вољни импулс као посредник, узрок делује као стимулатор према коме узрокована ситуација иступа као неафективна, промишљена, свесна последица (М. Ивић 1954а: 80–83; 1954б: 187; Radovanović 1978: 67–68; Kovačević 1988: 54–55; Антонић 2005: 166). И ефектор и стимулатор припадају тзв. директном узроку (Radovanović 1978: 67–68; Антонић 2005: 166–167), наспрам кога системски стоји индиректни узрок као почетна карика у ланцу подстицаја усмерених на реализовање узроковане ситуације.

⁴ Инклузивни узрок остварује се у тзв. таутосубјекатским ситуацијама, за које је својствено везивање и узрока и последице за истог носиоца, док се ексклузивни узрок реализује у тзв. хетеросубјекатским ситуацијама, за које је својствено локализовање узрока и последице у сфери различитих носилаца (уп. Běličová 1984: 3–14 или нешто другачије Пипер 2005: 793–803).

⁵ Ради се, наиме, о ретким примерима реченички исказаног налога типа да нѣ волянъ добрѣшко обратити ерѣ е стѣпашинъ такон нарѣчнѣ на сдрѣтн (Дубр. 1414, № 465.27).

⁶ Иницијализатор медијалног стања представља тип индиректног узрока који стоји у основи различитих емоционалних стања као рационалних реакција на одговарајуће поступке — уп. тѣже |с|е ерѣ вашн людне ... ѣзеше нѣ самоснѣ|м| вашодѣ р|ѣ|чнѣ на свѣтнѣ стѣпкѣ .і. перѣ|р| (Дубр. 1399, № 286.3), мно|г| потѣднѣ се . да кѣте вн такѣвъ нашѣ приатеѣ такѣва пр|ѣ|мѣ наѣ подвигнѣтн (Дубр. 1416, № 485.17). Субординирана клауза реализована уз суперординиране предикације представљене глаголима емоционалних стања (зѣрѣтн, жалитн, срдѣтн се, тоужитн се, тоудитн се и сл.) формира експликативно-каузалну релацију, која се у савременом српском језику — као тип најтешње каузалне везе — дијагностицира превасходно везником *ишѣ* (Грицкат 1975: 135; Милошевић 1986а: 291; 1986б: 67). Овом се каузалном клаузом сем узрока управне предикације изражава истовремено и њена садржина, чиме се овај тип субординиране реченичне структуре семантички преклапа с комплементним клаузама.

компензативни иницијализатор,⁷ (в) ситуативни иницијализатор,⁸ те (г) аргументативни иницијализатор⁹ — у начелу немају јасну формално-синтаксичку верификацију. Једина семантичка опозиција која је на реченичном плану колико-толико синтаксички препозната јесте разликовање каузалних и каузално-експликативних релација. Ни овде се, међутим, не ради о строгој дефинисаности конкретне везе као индикатора каузалног или каузално-експликативног односа већ просто о тенденцији да се каузално-експликативна релација као израз каузално-комплементне интерференције, односно чвршћих каузалних веза — својствених првенствено иницијализатору медијалног стања, те донекле компензативном иницијализатору — синтаксички нагласи,¹⁰

⁷ Компензативни иницијализатор је тип индиректног узрока којим се читав низ поступака од самог пословноправног чина (*actio*) и његовог записа (*conscriptio*), преко читавог низа захтева те других појединачних комодативних поступака до кондемнативних радњи, тј. санкција, образлаже као компензација за одговарајуће понашање или односе — уп. дођемо нашим главаци и с нашими людьци и с воѣскоу са своими нашоу подокью на подокъ ... ере се сонн намъ обнтоваше подлагати (Иваниш Влатковић 1452, № 659.14). Субординираном клаузом оствареном уз глаголе „вербалне компензације“ идентификује се јака каузална релација која прераста у експликативно-каузални однос: захваламо како властелемъ и всесрьд|д|теници пр|ѣ|те|д|мъ ере сте зчинили добр|ѣ| (Котр. 1399, № 282.5), слично захвалюемо вашон любвѣ ... што га сте дослен з себе поттено пр|ѣ|дрьжалн (епископ босански 1404, № 335.6).

⁸ Ситуативни иницијализатор као тип индиректног узрока чине најразличитије околности које својим постојањем или непостојањем реализацију радње управне предикације о(не)могућују или каналишу тако да се она оствари управо на презентовани начин — уп. а то не посласцо ере сдо енал овацо пошлн з срьбле . (митрополит Михаил 1386, № 194.3), поколѣ се к згданло и приащчло онакон ерѣ царина бѣ потр|ѣ|бова законна цѣка потр|ѣ|бно еи послать г|с|птвѣ ти тьн .б. наша члобѣ (Дубр. 1411, № 434.8).

⁹ Аргументативним иницијализатором као типом индиректног узрока овде је обухваћен читав низ социјално прихватљивих облика понашања којим се у својству имплицитних норми (као што су прескриптивни ставови, декларације, препоруке и сл.), каузално претпостављених различитим пословноправним поступцима, ови на својеврстан начин објективизирају, што у испитиваној писмености има посебан прагматички значај: оноган не продаю ере е било живьково ѿ|д| пр|ѣ|де (Милош Повић 1370, № 164.17), а пакѣ поколѣ сдо раздѣланн по наши|х| законе|х| не дорело зсловать сонн|х| кондъ к дано (Дубр. 1399, № 295.9). Аргументативно образлагање пословноправних поступака припада области најлабавијих узрочних веза које се често формулишу паратактички — уп. ин се ѿ|д| правде не дорело дѣланть . потр|ѣ|бно к намъ всакоуѣ свою правѣ дати . (Дубр. 1399, № 294.10).

¹⁰ Како И. Грицкат (1975: 135) констатује „осамостаљивање и удаљавање појма узрочности познато је разним језицима“, па тако у старословенском, на пример, тешће узрочне везе сигнализује везник во, док сфери „разлабављене каузалности“ припада старо нго. За савремени српски језик уочено је да су „најчвршће везе исказане са *што*, нешто слабије са *пошто*, *зашто* *што*, *јер* и др., најслабије махом са *јер*“ (Грицкат 1975: 135).

што се јасно испољава тек крајем XIV и током XV века. Наиме, у то време почињу се јављати нови везници који су регистровани у реченичним комплексима базираним на каузално-експликативној вези, а који су наглашавали или комплементни, или каузално-комплементни аспект дате везе.

У старосрпској пословноправној писмености каузална клауза уводи се везницима *кѐ*, *понеже*, *зане*, *поколѣ*, *како*, *иако*, *џо*, *зато џо*, *зачџо*, *да*, *дѣ*, *те ко*. Упркос релативној разумљености система каузалних конектора, главнина ових реченица има везник *кѐ* (50,73%), *како* (9,85%), *ко* (9,85%), односно *понеже* (9,36%), док на сва остала решења заједно отпада приближно једна петина примера.¹¹ У погледу територијалне дистрибуције каузалних везника, источне и западне канцеларије изразито су конфронтране. У актима западне провенијенције није потврђено каузално *понеже* и *иако*, док у актима источне провенијенције нема каузалног *поколѣ*, *да*, *џо*, *зато џо*, *те* *зачџо*. Везници који се јављају и на истоку и на западу по правилу имају изразито неуједначену фреквенцију. У актима насталим у западним српским канцеларијама каузална клауза најчешће је уведена везницима *кѐ* (65,7%) и *како* (10,57%), док се остали потврђени конектори јављају тек у сваком четвртом примеру, при чему су *ко*, *зане*, *џо* и *зато џо* оверени појединачним потврдама. У актима источне провенијенције везници *кѐ*, *понеже* и *ко* имају мање-више уједначену фреквенцију уводећи нешто више од три четвртине каузалних клауза. Фреквенцијски им следе *како* и *иако*, који се појединачно јављају у скоро сваком десетом примеру, док су *дѣ* и *зане* оверени појединачним потврдама.

§ 2. У старосрпској пословноправној писмености везник *кѐ* (укључујући и фонетске/ортографске варијације *кѐр*, *ѐр*, *ѐрь*) функцио-нише као најфреквентније и најопштије каузално конекционо средство.¹² Семантички опсег овог везника у субпољу индиректног узро-

¹¹ Мање-више уједначену фреквенцију имају везници *дѣ*, *иако* и *зачџо*, који су потврђени у нешто мање од 12% примера, затим *поколѣ*, *да* и *зане*, на које отпада приближно 7% примера, док су везници *џо* и *зато џо* оверени тек појединачним примерима.

¹² Прасловенско **ieže*, које ротацизмом у старосрпском даје *кѐ*, као *relativum general* (Galіs 1956: 12–13, Грицкат 1975: 67), односно као апсолутни релативизатор (Вауер 1960: 210) већ се у канону јавља у функцији како каузалног везника (уп. 1 *тџџдааџ са еџе кџшнџаше тџ вџ црџкџџе* Лк 1.21 Мар.; онџ же драџаџ отндџ еџе не погнџџва са на крадџшааџо Супр. 42.9 Граматика 1993: 505), тако и везника којим се уводи кондиционална клауза (уп. *џеџе паџтнџ поџџждџнн еџџте · крџпостнџ да оушнџнџџ поџџдите* Супр. 108, 21 Словарь 1994: 802). Упркос тој чињеници каузално *кѐр* на словенском југу наставља да живи само на српском и хрватском језичком простору (уп. Sedláček 1990: 11; Грицкат 1975: 70). На словенском северу ситуација је у погледу каузалног

ка,¹³ односно узрока иницијализаторског типа врло је широк, тако да се он може јавити у сфери (а) иницијализатора медијалног стања, (б) компензативног иницијализатора, (в) ситуативног иницијализатора, те (г) аргументативног иницијализатора:¹⁴

(иницијализатор медијалног стања) жалнѣ своѣга добнтѣка н насѣ : ере ке-мо протн ъ трѣжьць босьньскнхъ : (Дубр. 1302, № 47.7), много се чѣдн-мо н вн нн недраго юрь нѣ с прилнке свонѣ приателѣ|м| такози ѡпнсо-ва|т|ѣ · (Дубр. 1399, № 287.7), тѣже |с|е юрь вашн людне жѣпанѣ влѣчѣта н радославѣ бакѣланкѣ н готакѣ мнрошевн|к| ѡзѣше нмѣ самоснльѣ|м|ї̇ перѣпѣ|р| (Дубр. 1399, № 286.3), юрь се господар срьдн юрь м|ѡ| нѣсмѣ ѡ|д|пнсаан (Дубр. 1400, № 299.4), немон мѡ зазр|ѣ|тѣ юрь не до-ге (Дубр. 1420, № 525.31);

(компензативни иницијализатор) а право вн ꙗ подлагать н стоиать за дѣ-бровчанѣ юрь ꙗ дѣбровнн|к| внль кѡкѣ прѣвѣхъ вашѣхъ н сьде ꙗ|с| ваша (Дубр. 1397, № 253.7), захваламо вамѣ како брати н срь|д|ченнмѣ приѣтелемѣ ере сте вьсегда ѡ всемѣ чинннн внрьно н срь|д|чено к нашемѡ кра-левьствѡхъ (Котр. 1398, № 263.4), много се намѣ похвалнше нашн послн паскоѣ н мароѣ юрь нмѣ сн бнль добрн помощнн|к| при г|д|нѡ кралю н хер-цегѣ · (Дубр. 1405, № 354.4), свобоѡтавамѣ н слободин|х| без ннеднога пр|ѣ|ѡзма нн ѡ|к|ѡпа нн кое годѣ заабаве ере н кнезь н власте|л| н ѡп|н|на дѣбровачкаа по нн|х| нстѡ такоѡѣере менѣ сѡ ѡвѣтовалин пѣстнтѣ людн г|с|поцтва мн (Павл. 1432, № 598.35), бл҃годарнмо власте ере сте радн нашемѡ добрѡ (Бранк. 1457, № 676.8);

ꙗѣ донекле слична јужнословенским приликама. Док се на источнословенском про-сторѣ каузално ꙗѣ јавља сасвим ретко (уп. староруско н канса впере|д| тако не творнтн со вседн свондн ꙗѣ естѣ писано скорѣ ꙗ̇ на м|с|тѣ свою истннно кающнхса прнедлетѣ н велнкнцѣ грѣходѣ свободах ддрѣстѣ Преображенская 1973: 249), на словенском западу, где и иначе уз конекције *j̇-типа коегзистирају везници *k-типа (Грицкат 1975: 70), према приме-рима које даје Ф. Копечни (1980: 290–291), каузално *ježe* није било неуобичајено — уп. старочешко *chvála tobě, bože, z toho, ježe činíš divův mnoho*, старопольско *chwalcie gospodna, eže dobry*.

¹³ Сасвим су ретки примери у којима се субординираном каузалном клаузом уведеном везником ꙗѣ идентификује налог као тип директног узрока: данте мн тен .ї̇ сать пѣ|р|пѣ|р| ... юрь мн ꙗ такон господарь нарѣчнль · (Дубр. 1405, № 371.9), да га ѡ|д|ѣведе свобомѣ · юрь мѡ смѣ н мн заповндѣан да понде · (Дубр. 1409, № 413.29).

¹⁴ Старочешки везник *že* < **ježe* (Корецнý 1980: 759) — као етимолошки екви-валент старосрпског юрь — у семантичком пољу каузалности има сличан синтак-сичко-семантички опсег. Наиме, како Ј. Бауер (1960: 288) констатује, овим везником могла су се исказати три типа узрочних односа, и то: „a) Důvod duševního stavu, díky apod. ... b) zdůvodnění platnosti toho, co se říká v předcházející větě ... c) z čeho vyplývá nebo na čem se zakládá to, co říká věta hlavní“.

(ситуативни иницијализатор) х'мелѧ м'ѣроп'хъ на годнише да дае . н ѿ главн да даю . а нне работе в'се еднако . развѣ зете н плава ере соу далѣ|т| . (Нем. 1313–1318, № 56.47а), то не посласмо ере смо внан ѿвамо пошлн ѡ срьблѧ · (митрополит Михаил 1386, № 194.3), кога вн онъ досла да томѡзи даете ере не може в|с|ег|д|а самъ дохѡдннѧ . (Лаз. 1388, № 205.6), не моремо покн ерь едка · ѿвѣдѣ по градѡ ходнмо (Дубр. 1397, № 252.17);

(аргументативни иницијализатор) а попове да даю врѡховннѡу како ю сѡ н оу п|с|па давалн . ере коупн кр|л|ев'|с|то мн тоузи врѡховннѡу оу п|с|па х'востьнъскога . (Нем. 1330–1331, № 72.310), да знате ере сьмь внал ѡчнннал мнлостъ дѡмонн пр'ѣ|ге ере мн се е платнлѧ (Балш. 1375, № 173.2), молнмо вѡдн вн м|с|тѣ тен наше трѣго|в|це чннннѧ ѿсловодн|т|н ... ерь сѡ правн · (Дубр. 1405, № 356.15).

1. Изразита разуђеност темпоралне парадигме реченичног комплекса с каузалном клаузом уведеном везником ере проистиче из саме природе каузалности која се у старосрпској пословноправној писмености најчешће конкретизује кроз најразличитија образложења и аргументације одговарајућих пословноправних поступака и ставова. Ради се врло често о слободно припојеним пропозицијама које би изостављањем конекције и без додатних граматичких преустројавања функционисале паратактички. Пошто „аспектуално-темпорална компонента“, како истиче К. Милошевић (1984: 21), „не представља семантичку *доминанту* сложене реченице са каузалном клаузом, тј. она није семантички фактор по коме се сложена реченица са каузалном клаузом диференцира и дефинише“, темпорална парадигма овде се сагледава независно од семантичких типова узрока које покрива субординирана каузална клауза. Мада релативна хронологија узрока и последице, те комбинабилност финитних глаголских облика у реченичном комплексу с овом клаузом немају значај семантичке дискриминанте, праћење ових феномена доприноси сагледавању генезе каузалних конекција. Наиме, мада по логици природних закона каузална релација међу двама појавама подразумева сукцесију у којој је узрок антериоран према последици, у реченичном комплексу с каузалном клаузом уведеном везником ере узрок може бити (а) симултан с последицом, (б) антериоран или (в) постериран у односу на њу.

Симултаност узрока и последице — као одраз спознаје каузалне зависности (Милошевић 1984: 21) — потврђена је у готово две трећине регистрованих примера сложене реченице с каузалном клаузом уведеном везником ере. Истовременост корелативних радњи у начелу подразумева имперфективност субординиране предикације, док је суперор-

динирана предикација аспекатски немаркирана.¹⁵ Темпорална парадигма је при том изразито разубијена.¹⁶ Наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом, имперфектом, перфектом, плусквамперфектом, футурским конструкцијама, потенцијалом, те императивом, реализује се субординирана предикација формализована презентом, аористом, имперфектом, те потенцијалом.¹⁷

Антериорност узрока у односу на последицу — као одраз природног деловања каузалне зависности (Милошевић 1984: 21) — потврђена је у трећини регистрованих примера реченичног комплекса с каузалном клаузом уведеном везником *јєре*. Корелативне предикације у начелу су аспекатски немаркиране. Регистроване су све четири комбинаторичке могућности, али се у готово половини забележених случајева глагол перфективног вида јавља истовремено и у суперординираној и у субординираној клаузи. Наспрам суперординираној предикацији граматикализованој презентом, аористом, перфектом, плусквамперфектом, футурском конструкцијом, оптативном перифразом да + *јєрезнѣи*, те императивом реализује се субordi-

¹⁵ Глаголом перфективног вида, и ако се јави у субординираној клаузи, идентификује се уобичајена радња, тј. радња којом се сигнализује одређено својство — уп. вѣднѣ|т| мѣ|сѣтѣ много те мѣлно не вѣрѣнѣ онѣмѣ кон твоѣн мѣ|сѣтѣн говоре непранѣне рѣ|ѣ|тѣн · јєрѣ ... мн твоѣн мѣ|сѣтѣн не вѣсно рѣкан развѣ ꙗно је истинѣно . (Дубр. 1400, № 303.10).

¹⁶ Ради економичнијег предочавања грађе у раду су, сем уобичајених скраћеница, употребљени и следећи симболи: {} — реченични комплекс са зависном каузалном клаузом, [] — зависна каузална клауза, V — предикација.

¹⁷ У испитиваном корпусу регистроване су следеће комбинације: {V(ПРЕЗ) + [јєре + V(ПРЕЗ)]}: да влѣгодарино власти ере сте радн нашѣмѣ добрѣ н нашѣмѣ|ѣ| по|ѣ|тѣнѣю (Бранк. 1457, № 676.8), {V(ПРЕЗ) + [јєре + V(ПОТ)]} тон не морѣмо ѣтннѣ|т| · јєрѣ не вѣсно хотнн вѣ|т| ѣвонѣ н ѣзрокѣ крѣвн проланѣѣ. (Дубр. 1406, № 395.15), {V(АОР) + [јєре + V(ПРЕЗ)]} захвалнѣмо како · любнѣно|м| принатѣло н добромѣм ѣвѣтннѣмѣ · јєрѣ по всѣхѣ · дѣлѣхѣ вѣднѣмо да насѣ г|сѣ|птѣво вѣ любн (Дубр. 1422, № 548.7), {V(АОР) + [јєре + V(АОР)]} н нзиска|х| ю јєре не вѣннѣтнѣ вѣцннѣ . (Нем. око 1300, № 46.24), {V(ИМПФ) + [јєре + V(ИМПФ)]} н много хотнн вѣхѣмо да догѣ г|д|нѣ кнѣзѣ н брат мѣ ѣ наше мѣѣсто ѣ свою кѣкю · јєрѣ вѣхѣмо приправнн н чекамо н|х| сѣ велнкомѣ любвѣо|м| н потѣнѣнѣ|м| (Дубр. 1402, № 324.7), {V(ПФ) + [јєре + V(ПРЕЗ)]} проснѣн сѣ ворѣжнѣнѣ о|д|ѣ ѣопкннѣ алн нѣмѣ далн нѣсно јєрѣ за насѣ потрѣ|ѣ|вѣѣ · (Дубр. 1412, № 449.22), {V(ПФ П) + [јєре + V(ПРЕЗ)]} јєрѣ га нѣсн вѣлѣ послалѣ ѣ пѣло · за тен голнѣ да придѣ намѣ цѣтѣ ѣтннѣтѣ ... јєрѣ вѣн је принатѣлѣ краљѣ владнславѣ (Дубр. 1409, № 412.12), {V(ФУТ) + [јєре + V(ПРЕЗ)]} за вашѣга снѣн н за ннѣ бошѣннѣнѣ хокѣмо пѣтали|т| срѣ|д|ѣчно · јєрѣ ѣ сѣхѣ днѣ|х| чекамо црѣ црѣградѣскога (Дубр. 1403, № 329.7), {V(ПОТ) + [јєре + V(ПРЕЗ)]} волѣн вѣсно да не мѣгю · вѣднѣ любѣвѣ н добрн мѣрѣ како прѣ|ѣ|стон мѣгю сѣстрѣ н братѣю ... јєрѣ трѣгобѣѣ не мѣре вѣ|т| н нно не нѣце размѣ мѣрнѣмѣ н гоннѣмѣ зѣмлю · (Дубр. 1402, № 325.6), {V(ИМПЕР) + [јєре + V(ПРЕЗ)]} а вѣн|х| ѣсправнѣте ѣвало · ере нѣмѣмо ѣвало пѣтѣ на црѣн|г|р|д| · (митрополит Михаил 1386, № 194.7), {V(ИМПЕР) + [јєре + V(ПОТ)]} н мѣланѣхѣ вашѣ мѣ|сѣтѣ ѣ ѣбарѣваннѣмо јєрѣ вѣрѣзѣ вѣлнѣ мѣ|сѣтѣн н велнѣтѣства вѣ не вѣн мѣган .а. дѣѣ тамо прѣ|ѣ|стѣтн · (Дубр. 1398, № 266.11).

нирана предикација формализована аористом, перфектом, те плусквамперфектом.¹⁸

Постериорност узрока у односу на последицу — заснована „на могућности предвиђања узрочних чинилаца у будућности“ (Милошевић 1984: 22) — у реченичном комплексу с каузалном клаузом уведеном везником *јере* изразито је ретка. У регистрованим примерима наспрам суперординиране, аспекатски немаркиране предикације граматикализоване презентом или императивом реализује се субординирана имперфективна предикација формализована футурском конструкцијом.¹⁹

2. Старосрпско *јере* развија везничку функцију из примарно деиктичког, упућивачког својства (Вауер 1972: 369).²⁰ Деиктичко **ježe* гу-

¹⁸ Уп. {V(ПРЕЗ) + [јере + V(АОР)]} сљмь нашѣдъ пнсани|м| совсобогавалоу ре|т|ннога мари-на ... јеръ како рекосмо · приидисмо ѿ|д| него въ все|м| пльнѣх и собнлатѣх и свршенѣх платѣх · (Лаз. 1399, № 277.2), {V(ПРЕЗ) + [јере + V(ПФ)]} захвалало вадъ како брати и срѣ|д|ченнѣх прнѣтелемъ ере сте вьсегда ѣ всемъ чинилн вьрно и срѣ|д|чено к нашемъ кралевьствѣх (Котр. 1398, № 263.4), {V(ПРЕЗ) + [јере + V(ПФ П)]} никакко не морею вѣрвать да съ знанне|м| воеводе сандала јеръ г|с|пге мн сѣо бнлн лѣтосъ пнсанн воеводн за тозн · (Дубр. 1397, № 257.10), {V(АОР) + [јере + V(АОР)]} не могосмо ницо|р| ѣзети јеръ се тоден повелоуь сопрвнише (Дубр. 1406, № 376.16), {V(АОР) + [јере + V(ПФ)]} тозн тѣвше много се потѣднсмо јеръ тон нѣ бнло прѣво ннгда да вѣдѣх .б. црѣне (Дубр. 1399, № 288.4), {V(АОР) + [јере + V(ПФ П)]} а то не посласмо ере сѣо бнлн ѿвалоу пошан ѣ срѣбле · (митрополит Михаил 1386, № 194.3), {V(ПФ) + [јере + V(АОР)]} пошан сѣ пѣтъ подѣкѣлатъ да тѣдѣзн прого ѣ срѣбле · јеръ вонскамн босаньсѣдн не могоше · ннѣдѣ прокн · (Дубр. 1396, № 247.7), {V(ПФ) + [јере + V(ПФ)]} що нн ваша любавъ пнше да вн је допала невола јеръ сѣ вадъ погннѣла .б. братѣда на косов|с| поля (Дубр. 1403, № 330.8), {V(ПФ П) + [јере + V(ПФ)]} да знате јере сљмь бнлѣ ѣтнннлѣ мнлостъ дѣмонн пр|ѣ|ге јере мн се је платнлѣ (Балш. 1375, № 173.2), {V(ФУТ) + [јере + V(АОР)]} дофедло нашн-мн главалн н с нашнмн людѣмн н с воѣскоуь са своѣмъ нашомъ подлоуькоу на подлоуь ... ере се сонн намъ ѿбнтговаше подлагатн (Иваниш Влатковић 1452, № 659.14), {V(ФУТ) + [јере + V(ПФ)]} некто датн нн братннн ницо|р|ѣ што сљмь вашемъ кнезѣх ѣзель · јеръ што годѣ мѣ самъ ѣтнннлѣ и ѣзель вьсе сљмь по за-повѣдн г|д|на воеводе ѣтнннлѣ (Дубр. 1422, № 551.10), {V(ДА + ПРЕЗ) + [јере + V(АОР)]} а попове да даю вѣховннуоу како ю сѣ н оу п|с|па давалн · јере коупн кра|ев|с|то мн тоузн вѣховннуоу оу п|с|па хвостьнскога · (Нем. 1330–1331, № 72.310), {V(ДА + ПРЕЗ) + [јере + V(ПФ)]} вѣсе да платн · ере н|х| нѣсѣх оу село пѣстнлн : (Душанов законик 1425–1450, № 121Б.236в), {V(ИМПЕР) + [јере + V(АОР)]} немоу мѣ зазр|ѣ|ть · јеръ не доге (Дубр. 1420, № 525.31), {V(ИМПЕР) + [јере + V(ПФ)]} данте мн тен .б. сать пер|пе|р| ... јеръ мн је такон господарь нарѣчнлѣ · (Дубр. 1405, № 371.9). У реченичном комплексу с овако уведеном каузалном клаузом, као синтаксичким средством исказивања узрока који претходи последици, могуће је „пропуштање временске карике“ (Милошевић 1984: 32), што потврђује комбинација (а) футура с аористом или перфектом, (б) императива (уп. Antonić 2001: 259) с аористом или с перфектом, те (в) оптагивне перифразе да + *ipresentii* с аористом или перфектом.

¹⁹ Уп. {V(ПРЕЗ) + [јере + V(ФУТ)]} не морею никакко тоузн словѣх вѣре датн · јеръ ако донде а ѿнн концѣ је дљѣжно · вѣдѣх пр|ѣ|дъ насъ свога дљѣга нскатъ мн се некоемо мокн дѣлнтн ѿ|д| правѣде (Дубр. 1404, № 341.10), {V(ИМПЕР) + [јере + V(ФУТ)]} ѣпншн намъ тко је вадъ реклѣ да мѣ не ѣзета н тко мѣ ю је ѣзель · јеръ ако тозн вѣде хокнемо је довр|ѣ| педѣсатн (Дубр. 1396, № 243.9).

²⁰ Према Ф. Травничеку (1956: 56) заменички неутрум *e*, односно *je* изворно је показна заменица значењски блиска заменичком *to*, док је партикула *-že* примарно

би у српском језику функцију релативизатора — која је потврђена у канонским споменицима — још у предисторијском периоду стабилизујући се, са друге стране, у својству везника којим се у старосрпској пословноправној писмености сем каузалне клаузе уводи и комплементна (декларативна) клауза током читавог истраживаног периода.²¹ Могућношћу истовременог дијагностицирања и каузалне и комплементне клаузе,²² као и својим пореклом везник *љљ* доприноси сагледавању природе каузалних веза у старосрпским реченичним комплексима, те у вези с тим и евентуалне реконструкције генезе каузалне субординације у старосрпском језику.

Наиме, комплементним клаузама експлицира се садржај управне речи, те везник *љљ*, примарно заправо деикса која је припадала управној клаузи (Bauer 1972: 369), у почетку функционише као наслон или „пилон“ (Грицкат 1975: 79), за који се везује експлицирани садржај — уп. *вн знате љљ љ некљ порекн-номљ мољ рљчи* [← ви знате ТО: ја нећу порећи ...] (Нем. 1265–1266, № 30.9). Ово својство старосрпског *љљ* сасвим је прозирно и у реченичном комплексу с каузалном клаузом којом се идентификује иницијализатор емоционалних стања — уп. *многљ се тљднмо и вн нн недраго љљ нљ с прнланке сконљ прнпатељ|љ| такозн љпнсова|т|љ* · [← не би нам драго ТО: није прилично својим пријатељима тако писати] (Дубр. 1399, № 287.7). Уз глаголе и глаголске перифразе којима се означавају емоционална стања субординирана клауза формира експликативно-каузалну релацију, будући да се њоме сем узрока изражава и „материјална садржина“ (Ковачевић 1988: 124) речи у својству управне предикације.²³ Када су релације овог типа једном схваћене као каузал-

функционисала као „*porozogňovací citoslovce 'hle'*“, те би, у том смислу, и комбинација **(i)ěže* имала значење „*to-hle*“.

²¹ Уп. примере из XIII и средине XV века: *видљ кралевство дн љљ нљ љлази пољ* (Нем. 1234–1242, № 15.6), *вднвше љљ радљ љвљљга с мољ|љ|комљ не донљ на рокљ н на сљдљ* (Дубр. 1457, № 672.79).

²² Обједињавање ових двеју функција примарно анафорским **ěže* не представља специфичност старосрпског језика будући да је регистровано и у старочешком (уп. декларативно *již já vízi ež je zle* ~ каузално *velmi jeho želěchu, ež byl rytíř vzácny*) те у старопольском (уп. декларативно *angel nowiny powiedział, eż się narodziło dziecię* ~ каузално *osramoceni bądźcie pyszni, eże krzywie lichotę czynili*) (Корецнý 1980: 289–291). У овом контексту ваља разматрати и старосрпско *љљ* које је као континуант прасловенског **ěže* регистровано како у својству декларативног (уп. *ољланљљљ љљ ндољтљ на нљ*), тако и у функцији каузалног везника (уп. *цљртљљљн ... љт пљљ нљљљљљљљ љљ не мољљљљљљ по-грљљљн*) (Корецнý 1980: 568).

²³ Ј. Седлачек (1990: 12) присуство старосрпског *љљ* у експликативно-каузалним релацијама доводи у везу са италијански *che* које покрива функцију латинског *quod* и *nam*. Будући, међутим, да се и старочешко *že*, које Ј. Бауер (1972: 369) изводи

не, а након што је примарно деиктичко **ježe* стабилизовано у конективној функцији — губећи својство упућивачке речи — овај везник могао се проширити на све типове каузалних односа дајући првобитној јукстапонираној реченици статус субординиране каузалне клаузе. Оваква генеза везника *je* маркирала је и позицију њиме уведене субординиране клаузе. Она је, наиме, у старосрпској пословноправној писмености увек постпонована у односу на управну реченицу.

У испитиваној писмености кузална клауза с везником *je* могла је за управну предикацију бити везана и прилошким корелативом *зато*, што је, међутим, потврђено тек у XV веку — да тѣн царинѣ свръѣ зато ерь прѣко ннѣ вѣла онди при-цѣномѣ (Гргур Вукосалић 1418, № 506.7). Корелативно-везничким спојем *зато je*, еквивалентним с данас уобичајенијим *зато и*, старосрпски прати развојне тенденције карактеристичне и за севернословенске језике, мада је овакво устројство каузалне клаузе могло проистећи и из српско-романске језичке интерференције.²⁴

§ 3. У старосрпској пословноправној писмености јављају се и уведене каузалне конјункције *понеже*, *зане* у којима је примарно деиктичко заменичко **je(že)* проширено префиксима *po-* и *za-*. Судаћи по територијалној и жанровској дистрибуцији, каузално *понеже* и *зане* опстају као књишке категорије изгубивши подршку говорне базе на српском језичком простору најкасније почетком историјског периода. Наиме, у актима западне провенијенције, у којима је утицај српско-словенског језичког идиома минималан, ови се везници по правилу не јављају.

1. Каузално *понеже* у старосрпској пословноправној писмености жанровски је углавном везано за акта писана у манастирима или за манастире, на основу чега би се могло закључити да се радило о српскословенском конектору.²⁵ Ипак, с обзиром на то да је у привилегији

из прасловенског **ježe*, јавља у експликативно-каузалним релацијама — уп. *žel mi jest, že ste tak ráno přijeli; poče jeho litovati, že jemu nejma co dáti* (Bauer 1960: 288) — ситуацију у старосрпском није, чини се, неопходно тумачити инојезичким (несловенским) утицајима. Овакав правац развоја могао се базирати и на аутентично словенском потенцијалу.

²⁴ Уп. руско *поиѣтому чѣо, для ѣого чѣо*; чешко *proto že*; словачко *proto že, zato že*; пољско *dla tego że*, латинско *per hoc quod, pro seo quod, propter hoc quod*; старо-француско *por ce que*; италијанско *però che, per ciò che, per quello che* (Sedláček 1990: 15; Skubic 1990: 185, 188).

²⁵ Као једно од конекционих средстава којим се уводила узрочна клауза у старословенским споменицима, *понеже* је „в древнерусских памятниках“ потврђено тек појединачним примерима, и то изван повеља писаних народним језиком (Борковский 1965: 540). Његово постепено ширење у руском језику у периоду од XV до XVII века

краља Радослава Дубровнику регистровано каузално понѣкаѣ у којем је деиктичкој заменици **je* сем партикуле *je* (< *že*) додато и у канону непотврђено -ка, својствено западнословенским језицима,²⁶ стиче се утисак да је континуант прасловенског **ponieže* на српском језичком простору доживео историјски период у форми **i*-типа.²⁷

У старосрпској пословноправној писмености везник понѣже регистрован је у својству конекционог маркера лабавијих узрочних веза уводећи каузалне клаузе којима се по правилу идентификује компензативни и аргументативни иницијализатор,²⁸ а знатно ређе налог као стимулатор ексклузивног типа:

(Преображенская 1973: 234) требало би стога третирати као израз црквенословенског утицаја. С обзиром на то да се у староруском ипак јавља ингресивно понѣка (< **po-n-je-va*) — уп. кствъ патъ лѣтъ понѣка люто са зло слоути (Šaug 1980: 575) — може се претпоставити да је прасловенско **po-n-je* ипак доживело историјски период староруског језика. Западнословенско каузално **po-n-je-vad-že* — уп. чешко *poněvadž*, словачко *ponewadz*, пољско *ponieważ* (Bauer 1960: 294–295, Stanislav 1973: 316) — несумњиво је аутентично. У канонским споменицима овај везник није регистрован с партикулом -*vad*-.

²⁶ Уп. хоке ли что ѡбыкнина ваша прѣзъ снѣ оутвѣрженне кралеѣвства ли что придѣкноути доѣ зем|д|ѣ · свѣне дене клетка понекаѣ въ ѡстане оу прѣклетъѣвствѣ · (Нем. 1234, № 5.18). Ваља подсетити да је у дубровачком уговору с бугарским царем Михаилом Асенем, такође из XIII века, забележена иста партикула -ка у ингресивном везнику одькова — уп. а ли да се въготовнио нанвѣе да дѣвѣ недеѣ ѡ|д|кова ли чѣдо (Дубр. 1253, № 23.18).

²⁷ У савременом српском језику наспрам старословенском понѣже стоји ново каузално *jošijō*, које у старосрпској пословноправној писмености није регистровано. У Бревијару Вида Омишљанина, чакавском споменику из XIV века, јавља се каузално *počto* — уп. рече ѣдоуж се аз почто ме зѣа. По И. Грицкат (1975: 137–138), „без обзира на празнину у писаним потврдама, треба помишљати на неки континуитет између некадашњег, ако не старосрпскохрватског а оно ипак старословенског везника понѣже, затим *počto*, које је једном засведочено у XIV в., и савременог *jošijō*, у једнаким значењима“. Унутар овог низа требало би укључити уз старо понѣже или уместо њега и старосрпско понѣкаѣ.

²⁸ У старосрпској пословноправној писмености ситуативни иницијализатор углавном се не исказује каузалном клаузом с везником понѣ(же), што је, по свој прилици, прагматички мотивисано. Наиме, ситуативни иницијализатор је тип индиректног узрока који с радњом управне предикације ступа у лабавију каузалну релацију као, уосталом, и компензативни, те аргументативни иницијализатор. Пошто се каузално понѣже јавља превасходно у манастирским актима, а како је у овом типу текста, по логици ствари, неуобичајено образлагати пословноправни чин (*actio*) пролазном ситуацијом или околношћу (та врста повода просто је нееквивалентна богоугодном делу као што је оснивање и даривање манастира), каузалне клаузе с везником понѣже којима би се идентификовао ситуативни иницијализатор имају ниску прагматичку валентност. У том смислу, примери типа *и проснше ли келню оу скопню понѣже не ндахоу приѣжнши ли келне оу скопню* (Бранк. 1376–1377, № 178.3) представљају ретке изузетке.

(компензативни иницијализатор) азъ что створю мнѣ достонны и приннесоу тебѣ бѣматери понеже застоупница еси хрисианомъ (Нем. 1282–1298, № 41.7), и съ вѣроу славоу бѣу въз|д|аю . поне|ж| млтѣамн твонми и скорнмъ поможеніемъ приехом|м| блг|д|ть . (Нем. 1358, № 137.7), понеже врѣменное сіе цр|с|тво приехом|м| ѿ крѣпкыи того роукы и въсебогатіе блгбсти . подобаетъ и подобію того по еинко мощно рож|д|н'номоу кствоу подобити се . (Лаз. 1405–1427, № 582.2);

(аргументативни иницијализатор) нь понеже свѣдѣтел|с|твовано ми бысть ѿ всѣхъ еп|с|пъ и нгоумень и старыхъ боляръ и всѣхъ калогерь . ере к сие истин'ноу было дааніе и зап|с|ннѣ дѣда ми свѣго смлсв|н| ... понаблѣаю и онѣхъ прѣводан'нага села . и потврѣж|д|аю смл монмъ хроусовоуломъ быстрицоу около цркѣе . (Нем. 1234–1243, 2А.7), и освободи кра|л|в'ство на область стѣи бѣ х'тѣтовьскыи . отъ приселце . да соутъ свобода села стѣи бѣ . понеже соутъ была свобода . и при дрѣвныихъ црѣхъ грѣкынхъ . (Нем. 1343–1345, № 89.Б211), да си е|с| новакы мрасо|р|внкъ волень смлзи село|м| копрнвля|н| цркѣи даровати поне|ж| га е самъ населнл (Мрнѣ. 1366, № 152.11);

(стимулатор ексклузивног типа) развѣ да овлада келна савіна . и настоещѣи в' нѣн стар'ць, въ волю и хотѣнне . понеже х|с|олюевла и бѣгодарован'на ми црѣа кѣра ѣлена . по нз'воленню, бѣлюв'наго ее ср|д|ца . наре'ч| сію келню стѣо савѣи . въ свое нде вѣдшѣ полезно црт|с|ва ее (Нем. 1347–1348, № 99.43), понеже ... молнше ме како да си приложе о|д| свое дрѣжаве цркѣи стѣомъ велнкомъченикѣ хр|с|вѣ панделенмонѣ . [н га] не прѣзрехъ моленнѣ н|х| . нѣ пате исплнн|х| како да си приложе еинко нде е|с| хотенне . (Лаз. 1380–1381, № 187.4).

2. У погледу аспекатско-темпоралних односа реченични комплекс с каузалном клаузом уведеном везником понеже системски се не разликује од сложене реченице са субординираном клаузом уведеном каузалним ере. Када је пак релативна хронологија у питању, ови реченични комплекси нису подударни будући да је сукцесивност корелативних ситуација, или прецизније антериорност узрока у односу на последицу, много чешћа уколико је узрок идентификован субординираном клаузом с везником понеже.

Симултаност узрока и последице — која је овде регистрована у нешто више од трећине примера — подразумева имперфективност субординиране предикације, док је управна предикација аспекатски немаркирана. Наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом, футурском конструкцијом, те оптативном

перифразом да + *ирезенїи* реализује се субординирана предикација формализована презентом или имперфектом.²⁹

Антерионост узрока у односу на последицу потврђена је у нешто мање од две трећине случајева. Корелативне предикације овде су аспекатски по правилу немаркиране, мада је субординирана предикација најчешће представљена глаголом перфективног вида. Наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом, те оптативном перифразом да + *ирезенїи* реализује се субординирана предикација формализована аористом или перфектом.³⁰

3. У погледу позиције коју заузима у реченичном комплексу, каузална клауза с везником *понеже* је немаркирана,³¹ с тим што је ипак у две трећине случајева постпонована управној клаузи. Постпонованост овако уведене каузалне клаузе диктирана је деиктичношћу коренског **je* (које је, уосталом, субординиране клаузе с везником *їе* и везало за постпозицију), док им је препонованост, с друге стране, обезбеђивао секвентивни префикс *по-*.³²

²⁹ Уп. {V(ПРЕЗ) + [понеже + V(ПРЕЗ)]} азъ что створио мнѣ достонны и принесоу тебѣ вѣдматери понеже застоупница ієси хрснїаномѣ (Нем. 1282–1298, № 41.7), {V(АОР) + [понеже + V(ПРЕЗ)]} и цр|с|в мн запис|а мєге снє смлзи селоу всѣмь · понеже сѣтъ ѝ єдиннѣ ѝтєсъ (Нем. 1354, № 119.35), {V(АОР) + [понеже + V(ИМПФ)]} и проснше мн кєлїю оу скопнїю понеже не нцлхоу приѣѣжнїца нн кєлїє оу скопнїю (Бранк. 1376–1377, № 178.3), {V(ФУТ) + [понеже + V(ПРЕЗ)]} и дрѣго ѡкоупнтн хкїю · гдє нахогїо црѣбнѣ мѣсто · понеже ієсѣмь соушн господарь (Хте-товски практик око 1346, № 94.85), {V(ДА + ПРЕЗ) + [понеже + V(ПРЕЗ)]} и вѣ кроуптѣ ієксо-прнка да нѣ|с| · нн да сє продає нн вїногра|д| нн нїва ... ннкодоу · понеже вса таа мѣста парнїка со-уть стїго георогоа · (Нем. 1300, № 45.261).

³⁰ Уп. {V(ПРЕЗ) + [понеже + V(АОР)]} сѣ вѣрою славоу бѡу въз|д|аю · поне|ж| млтѣмн твонмн и скорнмь подожєнїємь приєхо|м| влг|д|ть · (Нем. 1358, № 137.7), {V(АОР) + [понеже + V(АОР)]} освободїн цр|с|тво мн снїозн црѣвѣ стїго ннколан · понеже ю дарова блїговѣрнїаа ... црїца кѣра елена авгѡустнїа · прѣосцѣнїнодоу мнтрополнтоу сѣрскодоу кѣр|р|, їаквоу (Нем. 1352–1353, № 117.95), {V(АОР) + [понеже + V(ПФ)]} и освободн кр|а|ав'ство на область стѣне вѣцє х'тѣтовьскєне · оть прнселнє ... понеже соутѣ была свєводна · и прн дрѣвннхъ црїхъ грѣкннхъ · (Нем. 1343–1345, № 89.Б211), {V(ДА + ПРЕЗ) + [понеже + V(АОР)]} сєго да не потворннте нн разорнте · понеже и кра|а|в|с| мн прѣвѣхъ пн|с|ннн и оутврѣж|д|єннн не потворнн (Нем. 1313–1316, № 55.82), {V(ДА + ПРЕЗ) + [понеже + V(ПФ)]} да сн іє|с| новакѣ мрасо|р|внкѣ волєнѣ смлзи село|м| копрвїа|н| црѣвн дароватн понє|ж| га є самѣ насєланѣ (Мрѣв. 1366, № 152.11).

³¹ Уп. азъ что створио мнѣ достонны и принесоу тебѣ вѣдматери понеже застоупница ієси хрснїаномѣ (Нем. 1282–1298, № 41.7) ~ понеже ... долнше мє како да сн приложє ѡ|д| своє дрѣжаве црѣвн стѡмѣ велнкомѣчєнннхъ хр|с|вѣс пандєлендонѣ · [н та] не прѣзрєхѣ молєннїа н|х| · (Драг. 1380–1381, № 187.4).

³² Предлог *по* могао је у комбинацији с именицом у дативу или локативу већ у канонским споменицима означити узрок — уп. *лицє достонѣ чакѡу поустнтн жєнѣ своѣж · по вѣскон вннѣ Мт 19.16 Мар., Ас.; жалова во н тѣ по лазарѣ Супр. 382.30* (Словарь 1994: 453–454). По мишљењу Ф. Копечног (1973: 185) каузално значење овог предлога проистиче из значења „*posobnosti (ve smyslu lat. post, v místním významu č. za)*“ . Оваква ге-

4. Узрочни везник *зане* као комбинација постлокационог, односно каузалног **za* и деиктичког **ie(že)* у старосрпској пословноправној писмености има изразито ниску фреквенцију, чак и у актима чији је језички израз био под јаким српкословенским утицајем. Ограничена егземплификација не открива никакве семантичке, нити синтаксичко-структурне специфичности овако устројене узрочне клаузе у односу на ону уведено каузалним *понеже*. Субординираном клаузом овог типа идентификован је аргументативни иницијализатор, при чему корелативне радње (или ситуације) могу бити симултане или сукцесивне:

(симултаност узрока и последице) не могосмо оутесати мегю морозвнз|д|оу сь жрѣнов'шницомь . зане би жрѣнов'шница на мѣстѣ мороз'внз|д|скомь (Нем. 1346–1347, № 95.122), и плати хиландарь свонди селн тѣзи прнселнцѣ н враж|д|е . зане бѣше нн|х| зем'ля (Драг. 1375–1376, № 174.18);

(антериорност узрока у односу на последицу) потомъ же господѣ монѣмъ богѣ спод|б|льшѣ мѣ наслѣдовати пр|ѣ|столю мон|х| пр|ѣ|родителѣ госпо|д|е срѣбске зане бо ти бѣхѣ мон пр|ѣ|родителнѣ (Котр. 1378, № 179.4), токою пр|ѣ|хѣ божаственѣю благоднѣ сподобльшѣ мѣ наслѣдовати пр|ѣ|сто монѣх прародителѣ гсподе срѣбске н босаньске зане бо ти мон прародителѣ ... на небсное царство пр|ѣ|селнлѣ се (Котр. 1399, № 275.1).

У свим регистрованим примерима каузалана клауза с везником *зане* је постпонована у односу на управну реченицу.

§ 4. Старосрпско темпорално-каузално поколѣ могло би се посматрати у вертикали која иде од старословенског (а по свој прилици и прасрпског) *поне(же)*, преко старосрпског *понекаже* до новијег српског *пошто* (Грицкат 1975: 138). Међутим, с обзиром на то да је каузално *понеже* у старосрпској пословноправној писмености било жанровски и тематски маркирано, а у вези с тим вероватно и функционисало као

неза каузалног по може се аргументовати и чињеницом да се везник *понеже* у канонским споменицима јавља како у каузалном, тако и у темпоралном семантичком пољу (субпоље постериорности). Разматрајући семантику предлога *по* у српском језику, М. Ивић (1951–52: 183, 185) констатује да се узрочно значење везе *по* + *локатив* „наслања углавном на категорију ‘критерија’“, при чему се „у појединим, ређим случајевима“ оно могло развити „из значења ‘после’ (оно што после нечега долази као *последница* тога)“. Овај други правац развоја је, по свој прилици, имао префикс *по-* у везнику *понеже*, што је овако уведеној субординираној клаузи и обезбедило могућност препонована у односу на управну клаузу. Од каузалног *по* у тумачењу старочешког *poněvadž* полази и Ј. Бауер (1960: 295) истичући да „spojková platnost zřetelové důvodová vznikla ... z významu předložky *po* ‘pro’ // ‘podle’; celé *poñevadže* tedy odkazovalo na obsah věty ve smyslu ‘podle tohoto’ (platí i to druhé)“.

књишка категорија без ослонца у говорној бази (евентуално разговорно понекаре регистровано је само у једном акту), те да је поколѣ, с друге стране, потврђено тек крајем XIV и током XV века, о директном развојном континуитету између ова два везника врло је тешко говорити, бар када је испитивана писменост у питању. По Седлачековом мишљењу (1990: 18), вероватније је претпоставити да је старосрпско поколѣ, а у вези с тим и новије *поштио*, развијено као резултат балканских интерференција по узору на одговарајуће романске моделе. Уколико се има у виду ситуација у несловенским балканским језицима,³³ те стање које је старосрпски могао наследити из прасловенског, стиче се утисак да би појаву ових везника ваљало посматрати у светлу прожимања интерног језичког потенцијала и одговарајућих језичких решења у ареалном окружењу. Овај везник као спој секвентивног префикса по и прилога колѣ упитно-неодређене **k*-основе могао се стабилизovati у субпољу постериорности као пандам старом понѣниже анафорске основе паралелно с осталим темпоралним везницима **k*-типа. Из овог субпоља поколѣ је прелазило у семантичко поље каузалности простим поимањем последице као нечег што следи узроку.

Каузалне клаузе с везником поколѣ регистроване су иначе као средства идентификације аргументативног иницијализатора, те иницијализатора ситуативног типа, који са управном радњом формирају лабавију каузалну релацију: а пакѣ поколѣ смо раздѣлани по наши|x| законне|x| не моремо џисловать онн|x| кондѣ је дано (Дубр. 1399, № 295.9), алн г|д|не поколѣ се је згодно н прилѣчило онакон јеъ марина бѣ потр|ѣ|бова законна цѣк|а потр|ѣ|бно би послать г|с|птвѣ ти тѣн .бѣ наша члѣба (Дубр. 1411, № 434.8).

2. У погледу релативне хронологије, узрок идентификован субординираном клаузом уведеном везником поколѣ може бити антериоран у односу на последицу или симултан с њом. У сфери симултаности наспрам аспекатски немаркиране суперординиране предикације граматикализоване перфектом или потенцијалом реализује се субординирана имперфективна предикација формализована презентом.³⁴

³³ Овде се мисли, пре свега, на латинскороманске темпорално-каузалне везнике начињене по моделу *post + que*. Наспрам латинском *postquam* стоји романско *post quod, postea quod, postea que*, италијанско *poiché*, старорумунско *după ce, după că*, са еквивалентима у грчком *ἐπειδή*, те албанском *passi* (Sedláček 1990: 18).

³⁴ Уп. {V(ПФ) + [поколѣ + V(ПРЕЗ)]} да поколѣ га хокѣ га нно нѣсѣ [учинио] разѣѣ шо онѣ хокѣ (Дубр. 1405, № 359.8), {V(ПОТ) + [поколѣ + V(ПРЕЗ)]} поколе нѣ по ср|ѣ|дѣ гра|д| нашега пѣщало зашо н|x| не бисмо на др|ѣ|вѣ|x| пропѣсти|а| (Дубр. 1400, № 296.25).

У сфери антериорности узрока у односу на последицу наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом или потенцијалом реализује се субординирана — по правилу перфективна — предикација формализована перфектом.³⁵

3. Чињеница да се каузалном клаузом уведеном везником поколѣ могао идентификовати узрок који је симултан са последицом упућује на претпоставку да је везник поколѣ — као примарно средство идентификације хронолошке сукцесије — у каузално семантичко поље ушао пре него што је оверен у старосрпској пословноправној писмености. Продревши у ову семантичку сферу, он је (с обзиром на своју деривациону структуру, односно секвентивно по-) у почетку морао увести клаузу којом се идентификује ситуација антериорна у односу на ону исказану управном реченицом. Временом, стабилизујући се као средство сигнализације каузалности, поколѣ се укључивало и у реченичне комплексе којима се реферисало о симултаним корелативним ситуацијама. У свим регистрованим случајевима овако уведена каузална клауза је препонована у односу на управну реченицу, што је у складу с примарном семантиком овог везника.

§ 5. Каузална клауза уведена примарно упитним квалификативним прилогом како семантички је, такође, релативно хетерогена будући да се њоме исказују различити типови индиректног узрока у распону од иницијализатора медијалних стања, преко компензативног и ситуативног иницијализатора до образложења аргументативног типа:

(иницијализатор медијалног стања) протѣжѣю боѣ н госпоцѣтѣѣ вн како доге бра|т| вашѣ дѣмько бобалевиць съ нѣнаци своєи н वोскѣбе ме (Ђурица Петровић 1401, № 304.3), н наамѣ много хвалнше се како нхѣ г|с|птко вн многосрѣ|д|чно н мнлосрѣ|д|но приало видѣло н потнтовало (Дубр. 1422, № 542.6), гω|с|пц|т|вѣ · вашемѣ · тѣжѣ · н платѣ · како доге павко братковнѣ н радωе мнвоковнѣ речени паканѣ · ѣ кѣѣ ѣ по|д|не ѣ мою · з грагани н с прнс|т|авн н свежа |м|е безаконω · (Пирко Болесалић 1428, № 589.4);³⁶

³⁵ Уп. {V(ПРЕЗ) + [поколѣ + V(ПФ)]} а пакѣ поколѣ смо раздѣланн по наши|х| законє|х| не доредо ѣсловать ωни|х| кондѣ је дано (Дубр. 1399, № 295.9), {V(АОР) + [поколѣ + V(ПФ)]} да поколѣ је г|д|ѣ бѣѣ н вашѣ велики разѣмѣ хотѣлѣ н наамѣ пишете ... ово великости вн ... ωткорисмо срѣ|д|це наше н всѣѣ нашѣ мнсалѣ н хотѣнѣе · (Дубр. 1421, № 537.17), {V(ПОТ) + [поколѣ + V(ПФ)]} алн г|д|не поколѣ се је згдло н приаѣтило онакон керѣ марина бѣѣ потрѣ|б|ова законна цѣкѣ потрѣ|б|ено вн послатѣ г|с|птѣѣ ти тѣн .б. наша чловѣка (Дубр. 1411, № 434.8).

³⁶ У примерима овог типа субординирана клауза иступа као пример каузално-експликативне интерференције, што је сасвим разумљиво будући да је везник како од средине XIII века па до краја истраживаног периода регистрован и као конјункци-

(компензативни иницијализатор) како ми се платише що више длъжни за царинъ призра|ѣ|нскъ за тон не имаю веке посла ни ѿ кога (Балш. 1374, № 170.1), како съ вазда внан нашон кѣѣн кнезь властеле и вса ѿпѣнна гра|д| дѣбровника добрини и по|ч|тенинни и срь|д|чанни приателее тѣи снн-санхъ ѣ памети ѣ мови да ниткоѿрь не може вѣти колн стежннкъ съемѣн мнрѣ мею мношомъ и властеан дѣбровачѣмн (Павл. 1432, № 598.8);

(ситуативни иницијализатор) и пото|м| како г|д|ь бѣѣ потр|ѣ|бока стѣога кнеза величѣство |т|н съ дѣцомъ рѣ|ч|нога г|д|на кнеза по вашон мн|с|ти въсе потврѣднсте и ѣстанов|т|нсте (Дубр. 1401, № 308.7);

(аргументативни иницијализатор) како си є населнаь село копрнвѣтане и да-валъ га по|д| стѣю горѣ манастрѣ рѣш'комѣ и того ради съ ѣпрошенемъ и хотенемъ и съ мнлостноу краљѣства ми дарова мѣ кралев|с|тво ми сннзи свѣтан хрнсовѣль краљѣства ми (Мрѣ. 1366, № 152.9), како нзѣведесм|о| и ѿбнагосм|о| ерь прѣво ннесѣ биле царѣне на мнста внше писана хотесм|о| и заповедесмо да не бѣде царѣне нѣдне прѣе стономъ на масанни и сланѿм|ь| ѿ|д|ь селе и до вѣка (Котр. 1397, № 250.19).

2. У погледу релативне хронологије у реченичном комплексу с каузалном клаузом уведенном везником како преобладава сукцесивност узрока и последице.³⁷ У сфери симултаности корелативних ситуација наспрам аспектски немаркиране управне предикације граматиализоване аористом или императивом реализује се субординирана имперфективна предикација формализована презентом или имперфектом.³⁸

У сфери антериорности узрока у односу на последицу наспрам аспектски немаркиране суперординиране предикације граматиализоване презентом или аористом реализује се субординирана — по правилу перфективна — предикација формализована аористом, перфектом, те плусквамперфектом.³⁹

оно средство којим се уводе комплементне клаузе — уп. примере из XIII и средине XV века: ере ми сте писали за соль за калѣгерѿвъ за ннконовѣ : како є ѣ канце нѣрке въ рѣцѣ (Нем. 1265–1266, № 30.3), знаши како є ѣзето ѣрѣсетевн дрѣво и з довткѿмъ (Нем. 1282–1285, № 40.1), рекоше по |с|вомъ редѣ рн|ч|ю како хоте вн|т|н док|р|н и по|ч|т|енинн стежннкн мѣх нади (Павл. 1454, № 666.46).

³⁷ Однос сукцесивности и симултаности корелативних ситуација овде је сводљив на пропорцију 4 : 1 у корист сукцесивности.

³⁸ Уп. {V_(AOP) + [како + V_(ИМПФ)]} али како се величѣство |т|н ѿвѣди ѿд|п|рѣлѣше господарѣ еда ѿнан пн|с|нна не више ви дана (Дубр. 1400, № 298.6), {V_(ИМПЕР) + [како + V_(ПРЕЗ)]} неомнте нѣх мѣчнтн иере ви нѣ право ѿтъ коле с нади любовѣ идате како но ми ваше длъгове ннедне не потварамо нѣ все ѿправламо (Бранк. 1388, № 203.4).

³⁹ Уп. {V_(ПРЕЗ) + [како + V_(AOP)]} како ми се платише що више длъжни за царинъ призра|ѣ|нскъ за тон не имаю веке посла ни ѿ кога (Балш. 1374, № 170.1), {V_(AOP) + [како +

3. Каузална клауза с везником како по правилу је препонована, а ретки изузеци стоје на граници између квалификативности и каузалности или се њима напоредо с каузалношћу изражава и материјална садржина глагола у својству управне предикације. Мада се у низу ових клауза уз каузалност осећа и значењска нијанса квалификативности компаративног типа,⁴⁰ генезу овако уведених узрочних реченица, с обзиром на њихови семантичку хетерогеност, тешко је тумачити искључиво компаративном функцијом везника како,⁴¹ и(ли) његовом примарном интерогативношћу. Наиме, у основи ове каузалне форме могла су стајати и реторска питања, односно неинтегрисане узвичне реченице уведене екскламативном партикулом како. Уколико је датој екскламацији следила реченица којом се реферисало о оном што проистиче из претходног реторског питања, формирао се пропозитивни низ с потенцијалом реченичног комплекса у којем је екскламативна реченица, губећи специфичну интонацију, добијала статус каузалне клаузе (Bauer 1960: 296; 1970: 226).⁴² Тиме је и првобитно екскламативна партикула како

V_(AOP)}} како изведеца|о| и обнагосца|о| ерь прьво внесѣ виле царьна на цнста внше писана хотесца|о| и заповедесца да не вѣде царьне нѣдне прьѣ стономь на маслинн и сланца|м|ь о|д|ь селе и до вьнека (Котр. 1397, № 250.19), {V_(AOP) + [како + V_(ПФ)]} како сѣ вазда вилан нашон кѣѣн кнезѣ властеле и вса опѣнна гра|д| дѣбровника доврнн и по|ч|теннн и срь|д|чаннн приатеље тѣн сднсанхѣ ѣ паметн ѣ мюон да ннткосорѣ не може вьтн болн стежннкѣ сьемѣн цнрѣ (Павл. 1432, № 598.8), {V_(AOP) + [како + V_(ПФ II)]} како се вѣхѣ дѣбровчане поплашнан о цр|с|ва мн свадннлн се зѣ брато|м| цр|с|ва мн с кнезо|м| вонславо|м| и з гра|д|омь цр|с|ва мн с которо|м| · н цр|с|вдн вьсхотѣвь н сьтворн|х| властело|м| дѣбровѣчкнмь и всемѣ градѣ совѣзн мл|с|ть цр|с|ва мн · (Нем. 1362, № 147.2).

⁴⁰ Уп. да неомте нхѣ мѣнтн кере вн нѣ право сотѣ коле с надн любовью ндате како но мн ваше дьгове нѣдне не потварало нѣ все оправало срьчано како нашнмь приатедемь (Бранк. 1388, № 203.4). У примерима типа да не оногази трьга на трѣбннн · како га н прѣж|д|е не вьло · (Нем. 1345, № 92.10) квалификативност преовладава. Квалификативно-каузална интерференција, или прецизније квалификативност с нијансом каузалности, својствена је и примерима у којима адресант свој пословноправни поступак доводи у везу с пословноправним деловањем својих претходника — уп. да нмао цнрѣ с вацн ѣ вѣкн · како соу ндлан н нашн старѣнн · с вашнмн · старѣшннн · [← примарно: Онако како су га имали наши старији; секундарно: Зато што су га имали наши старији] (кнез Андреј 1247–1249, № 19.7).

⁴¹ Иначе, како И. Грицкат (1975: 149–150) истиче, „изражавање узрочности и начина помоћу истог везника ... сматра се 'дубоко архаичним стањем мисли, при којем однос узрока и последице извире из односа сличности“. У том светлу може се посматрати и функционисање старословенског *јак* или грчког *ὅτι*.

⁴² У старосрпској пословноправној писмености нису регистроване екскламације типа старословенског *о* како *сверѣпство владыкъ · возмѣтн оудѣ оутеннкѣ* Супр. 471.24; како не можете · *ѣднного часа со цножъ побѣдѣти* Евх. 47а 11 (Словарь 1994: 280) или старочешког *ach, člověče, kak si křivý, kak jsi svéj hospodě lstivý!* (Bauer 1970: 226), што је вероватно мотивисано тематиком овог функционалног стила (уп. Борковский

стицала функцију каузалног везника. Једном стабилизован као каузално конјункционо средство како почиње функционисати као системско средство и у склоповима који не показују трагове првобитних односа. Препонована каузална клауза — чија је позиција мотивисана природним следом мисли — може, при том, бити везана за управну реченицу корелативима прилошког типа (зато, тога ради) којима се додатно сигнализује каузална релација између корелативних радњи.⁴³ У сваком петом примеру на почетку постпоноване управне реченице јавља се лексема и која,⁴⁴ по свој прилици, представља реликт из времена када ова реч није имала стабилизовану везничку функцију, већ је иступала као партикула чије је значење спецификовано контекстом (Bauer 1960: 347).⁴⁵

4. Наспрам старосрпског каузалног како, упитно неодређене **k*-основе, стајало је у канонским споменицима примарно деиктичко иако, потврђено и у старосрпским пословноправним актима источне провинијенције. С обзиром на жанровску затвореност, може се претпоставити да је иако из старосрпског језика истиснуто својим **k*-еквивалентом још у предисторијском периоду, те да је у старосрпској пословноправној писмености истрајавало као књишка категорија.⁴⁶ Овај

1965: 343). Емфатичко како, блиско екскламативној употреби ове партикуле, потврђено је ипак у даровници Стефана Немањића Хиланадару — уп. н си поменујущоу днѣ жизньъ чьстѣноу са|с|вѣнѣю дн родителю · како красота како дръжанне днра · како слѣа н бгѣтъство · ѿ нищелюбѣе · въскорѣ бжѣне лювленне къ себѣ привлѣче · (Нем. око 1200, № 3.63). Могло би се, стога, претпоставити да су у старосрпском постојали реченични низови попут савременог разговорног *Како је неодговоран! Никад се неће извући из дуга*. Овакви склопови вероватно стоје у основи барем једног типа реченичних комплекса с каузалном клаузом уведеном везником *како*.

⁴³ Уп. како зпоменѣ крал|с|твѣ дн како си е населнал село копривчане н давалъ га по|д|сѣѣю горѣ манастрѣ рѣш|коцѣ н тога ради съ зпрошеннедѣ н хотеннедѣ н съ днлостноу кралѣства дн дарова мѣ кралев|с|тво дн синзи свѣтан хрсовѣл кралѣства дн (Мрњ. 1366, № 152.9), како дн се платише ѿо бнше дльжни за царинѣ призр|ѣ|нскѣ за тон не ндаю веке посла ни ѿ кога (Балш. 1374, № 170.1).

⁴⁴ Затечено стање у старосрпском поклапа се с констатацијом Ј. Бауера (1960: 346) по коме у старочешком „spojka *i* uvozuje hlavní větu, jejíž děj vyplývá jako prostý důsledek z obsahu věty vedlejší“.

⁴⁵ Уп. како се бѣхѣ дѣровчане поплашилн ѿ цр|с|ва дн свадилн се зѣ братѿ|м| цр|с|ва дн с кнезѿ|м| вонславѿ|м| н з гра|д|оцѣ цр|с|ва дн с которѿ|м| · н цр|с|в дн въсхотѣвъ н сътворн|х| властелѿ|м| дѣровѣчкнцѣ н всемѣ градѣ ѿвѣзи м|с|тѣ цр|с|ва дн · (Нем. 1362, № 147.2).

⁴⁶ Каузално иако, потврђено у канонским споменицима — уп. хвалнѣ та ꙗвѣ нашѣ · ѣкоже тебѣ еднодоу животѣ въсѣдѣтенъ естѣ Евх. 58а.9 (Грамматика 1993: 505), на словенском северу имало је сасвим ниску фреквенцију (уп. Klemensiewicz — Lehr-Splawinski — Urbańczyk 1965: 496; Stanislav 1973: 325). За староруске споменике М. Н. Преображенска (1973: 243) констатује да „союз *яко* употреблялся в сугубо книжной сфере, этому способствовала его принадлежность церковнославянскому языку“. Овај везник

се везник, при том, по правилу јавља у лабавијим каузалним везама уводећи клаузе којима се идентификује иницијализатор аргументативног или компензативног типа:⁴⁷ *іако видѣхъ правокѣрноу ю любовъ · н поработаниіе юго нже къ сѣбѣмоу ми цр|с|твоу · н зговорихъ се на з'бороу съ г|д|номъ н ѿцель сѣго цр|с|тва ми прѣвосцѣнныиъ патріархѡмъ ... створихъ добродѣтел'ноу ю любовъ н мл|с|ть · в'селяюбнмоу властелннѡу сѣго цр|с|тва ми · деспотоу ѡлнверѡ · (Нем. 1346–1347, № 95.40), іакоже обрѣтохъ іере вѣше н прѣж|д|е даль ѡлнверѡ деспотъ цркѣвъ внше писаннѡ хнландарѡ ... принесо|х| въ даръ тебѣ снє моє приношеннє · прѣчнстѡн вл|д|чн (Драг 1381, № 188.81).*

Фреквенцију овог везника у сфери каузалности условно подижу и субординиране клаузе којима адресант у оквиру есхатокола подупире свој захтев за поштовањем реализованог пословноправног чина: *се-го да не потворишь ни разорить · іако н кра|д|в|с| ми прѣвнхъ ни|с|нни · н оутврѣж|д|енни · не потькну|х| ни потвори|х|* . (Нем. 1334–1336, № 80.42), н молю егоже нзволн бѣ по мнє г|с|пствовати · снємѡ непотворенѡ вн|т| внше писаномѡ нѡ патє потврѣж|д|енѡ іакоже н ми не потворисмо прѣж|д|е насъ вншнхъ г|с|падъ (Лаз. 1380–1381, № 187.18), н молн|м| ѡ гн ѡцѣ н братію нашѡ · сїе на ми запнсанное непотворено быти · іако|ж| н мьн прѣж|д|е на|с| бывшн|х| не потворисмо нѡ испльнисмо волше · (игуман Пахомије 1436–1437, № 608.25). Каузалност, која овде произилази из чињенице да адресант образлаже свој захтев сопственим односом према претходницима,⁴⁸ интерферира с квалификативношћу компаративног типа, будући да се понашање следбеника детерминише ставом адресанта према претходницима. Овде, заправо, квалификативно-компаративну релацију формирају корелативне пропозиције (*ви не ѿѿвараше ниѿи разараше* КАО ШТО НИ *ја не ѿѿварам ниѿи разарам*), док се у каузалном односу налази захтев (молю/молнмо и(ли) оптативно да + *їрезенї*) као комуникативни предзнак прве реченице и друга реченица која у том смислу стиче статус каузалне клаузе. Дати односи најдиректније илуструју претакање квалификативности у каузалност.

Овако уведена каузална клауза по правилу је постпонована у односу на управну реченицу, што је заправо одјек деиктичког порекла

највећу виталност има у чешком језику, с тим што новочешке каузалне клаузе с *jak|o|ž* „nejsu zřejmѣ řїmїm покращовánїm stѣ. vѣt s *jak|o|ž*“ (Bauer 1960: 296).

⁴⁷ Експликативно-каузално іако потврђено примером аггн оуднвише се · іако радостъ вьплщениа принесе (Нем. 1346–1347, № 95.24) сасвим је неубичајено у старосрпској пословноправној писмености.

⁴⁸ Уп. сега да не потворишь ни разорить · іако н кра|д|в|с| ми прѣвнхъ ни|с|нни · н оутврѣж|д|енни · не потькну|х| ни потвори|х| . [← пошто ни краљевство ми не потвори...] (Нем. 1334–1336, № 80.42).

везника јакo којим се у предвезничкој фази просто, катафорски упућивало на наредну пропозицију.

§ 6.1. У сфери каузално-експликативних релација у старосрпској пословноправној писмености могли су се јавити и везници да, односно што као конективни индикатори каузалних клауза „које се прикључују глаголима осећања“ (Милошевић 1986а: 291), односно лексемама са значењем емотивних стања:

(каузално-експликативно да) пнишѣ намѣ наши трѣго|в|ци з др|ѣ|ва тѣжєкн се да нмѣ чиннѣ кривннѣ (Дубр. 1399, № 286.10), да се много чѣднмо томѣн да кѣ паскоє пѣстн|т| се кою годє заѣ р|ѣ|чѣ рекн (Дубр. 1402, № 319.18), мно|г| почѣднсмо се · да кѣте вн таковѣ нашѣ приѣтєль такова пр|ѣ|ма намѣ подвигнѣти (Дубр. 1416, № 485.17), комѣ се є тко годє потѣжнѣ да мѣ є ѣшалає кон годѣ члѣбѣ (Дубр. 1402, № 321.15), єрѣ се смо тѣжнѣ да є ваша велнкѣсть свєзалабѣ наша трѣго|в|ца · (Дубр. 1417, № 492.5);

(каузално-експликативно што) зато смѣрно зачѣвалюємо вашон любѣвѣ ... што га стє дослєн ѣ себє почтєно пр|ѣ|дрѣжали (епископ босански 1404, № 335.6).

Субординираном клаузом овде се експлицира садржај глагола емотивних манифестација (односно „вербалне компензације“), али и узрок датог емотивног стања. Будући да је релација између управне и субординиране предикације базирана на експликацији управне речи, „веза је овде, тако рећи, органска“ (Грицкат 1975: 134).

2. Док примарно оптативна партикула да у каузално семантичко поље улази као комплементни везник (крајем XIV века) задржавајући се у сфери која је комплементна бар онолико колико је и каузална, примарно упитно заменичко што од петнаестог века стиче статус генералног индикатора каузално-експликативних веза као најчвршћег типа каузалних односа. Каузална клауза уведена примарно упитном заменицом **што* — која је већ од најстаријих пословноправних списа потврђена и као релативизатор — не представља специфичност српског језика будући да је слична појава својствена генетски сродном руском, али и ареално блиском (вулгарно)латинском.⁴⁹

⁴⁹ У староруском везником што могла је бити уведена (а) обична допунска реченица — уп. нно вывѣдаєте и сами что в вашихъ земляхъ того берегоутса; сказаан что ни соуд таков был как в сем спискѣ писано (Борковский 1965: 525), (б) каузално-експликативна клауза — уп. не прогневанса государь-свет на меня что много глаголю; и торговци оузрадован са что его збыли (Харпалева 1973: 77), те (в) сасвим ретко каузална клауза — уп. вси людѣ царствуюшаго града москвы одержани бяху что предашася бояре и воеводы и вса (Харпалева

Изван каузално-експликативне релације узрочно *што* се у старосрпској пословноправној писмености може јавити само уколико је каузалност додатно идентификована прилошким корелативом зато: *џѣнѣ|сѣѣ ѡса|ѣ| дана да є сѣвнше да дондѣ с ѣѡ|ѣ|кѡ|ѣ| н радѡга с ѣѡ|ѣ|кѡ|ѣ| н на тан рокѣ не вѣн затѡ ѡ|ѡ| бѣде воля г|д|на хѣѣѣга* (Дубр. 1457, № 672.83). Субординираном каузалном клаузом овде се не експлицира садржај управне предикације већ се она просто образлаже. Семантички, идентификовани узрок припада категорији налога, док је синтаксички реч о „разлабаљеној“ каузалној вези која се и у савременом српском језику обично идентификује сложеним везником *зато што* (Грицкат 1975: 134–136).

§ 7. Наспрам каузалног *што*, везаног практично за каузално-експликативне везе, у XV веку конституише се и изведени везник *зато* коме су биле доступне како чвршће тако и лабавије каузалне релације: *авѡ сѣде велнкѣ сѣ ѣѣдѣ ѣѣднѣѡ · бѣде ти толнко сѣ|д|тнн грагнннѣ н ѡѣѣтнн|к| · зато подвнѣѣ за твоѣга жнѡта бѣзѣреднѣ н ннкѣда прѣво бнвшѣ ѡѣннѣ* (Дубр. 1417, № 498.9),⁵⁰ *да тан запнсѣ · кон нмате раздѡдрете · зато веѣе ѡ-потрнѣе ннѣ ·* (Котр. 1443, № 639.15).

1973: 77). Овакви односи сугеришу да се руско узрочно *что* развило „из изричног, преко прелазних, граничних реченица“ каузално-експликативног типа (Грицкат 1975: 128–129). На овај начин се по свој прилици ширило и деиктичко **ježe* у прасрпском, односно прачешком, где је ова примарно заменичка (мада не и упитно-заменичка) реч регистрована у својству допунског и каузалног везника већ од најстаријих споменика (уп. Вауер 1960: 131–143, 288). Даљи развој није, међутим, подударан будући да у српском допунско *ка* бива истиснуто новим *да*, док се у својству основног конекционог маркера каузално-експликативних релација стабилизује упитно-заменичко *што*. Потискивање каузално-експликативног *ка* упитно-заменичким *што* — судећи по чињеници да је у старосрпској пословноправној писмености каузално *што* потврђено тек у XV веку — представља релативно новију појаву која је могла бити подстакнута српско-романском интерференцијом. Наиме, како И. Грицкат (1975: 131–134) подвлачи, још од класичног латинског „правила се разлика при допуњавању глагола *воље*, одлуке, питања и сл., с једне стране, и глагола *осећања*, расположења, с друге“. *Verba sentiendi, curandi* и сл. ваљало је не само декларисати већ и каузално образлагати, те се субординирана клауза овде уводила везником *quod*, док је *ut* било резервисано за неутралну декларацију. Сличан је однос између савременог српског *што* и *да* (Грицкат 1952). Српско *што* за романску развојну линију везује и чињеница да се већ у старосрпској пословноправној писмености (од XV века) јавља изведени каузални везник *зато* без експлицираног деиктичког корелатива, што је еквивалентно латинском *propter quod, pro quod, per quod*; италијанском *perche*, румунском *dereptu că, dereptu ce, pentru ce, pentrucă* (Sedláček 1990: 13). Ваља имати на уму да је у севернословенским језицима у склоповима овог типа обавезан анафорски корелатив — уп. руско *для того что*; чешко *proto že*; словачко *zato že*; пољско *dla tego że*.

⁵⁰ Овде би у начелу спадала и комбинација каузалног *зато* и примарно деиктичког *ка* — уп. колико *захвалюемо* на корнстн *ѡдѣ пенѣза веѣе захвалнѣѡ* на вашѡн *џѣрднѡн правѣе* *зато* *ка* *сте џѣннннѡн по правѣе* (Дубр. 1405, № 361.40).

У погледу релативне хронологије, узрок идентификован субординираном клаузом уведеном везником *зашо* може бити антериоран у односу на последицу или симултан с њом. У сфери симултаности корелативних ситуација наспрам аспекатски немаркиране суперординиране предикације граматикализоване императивом или оптативном перифразом *да* + *йрезенїи* реализује се субординирана имперфективна предикација формализована презентом.⁵¹

У сфери антериорности узрока у односу на последицу наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом или аористом, реализује се суперординирана предикација граматикализована аористом.⁵²

За разлику од каузалне клаузе уведене примарно анафорским *кѣ* субординирана узрочна клауза с везником *зашо* позиционо је немаркирана.⁵³ Препонованост клауза овог типа може се схватити као одјек некадашње препонованости јукстапонираног питања за које се, након интеграције у реченични комплекс, везује каузално значење.

Мада се каузални везници у којима је интегрисано предлошко *за* спорадички јављају и на словенском северу,⁵⁴ конекторски модел *за* + *čьto* интензивну експанзију доживљава у јужнословенским језицима.⁵⁵ Будући да појаву овог везника на словенском југу прати изрази-

⁵¹ Уп. {V(ИМПЕР) + [зашо + V(ПРЕЗ)]} н кѣдн бѣдетє за ѿвен работє послатѣ ѿвамо · ако хокїетє члѡбѣка послатѣ к намѣ зашо мн не знаѡо такон вашѡ печатѣ бѣдн вн мѡ|с|тѣ кѣдн бѣдетє послатѣ да бѣдє свѣдочно лнстоѡмъ г|д|на краля тврѣ|т|ка · (Дубр. 1423, № 566.27), {V(ДА + ПРЕЗ) + [зашо + V(ПРЕЗ)]} да тон запнсь кон ндате раздретє зашо реѣє ѡ потрнєє ннє (Котр. 1443, № 639.15).

⁵² Уп. {V(ПРЕЗ) + [зашо + V(АОР)]} ѡбнтѡемо се кнезѡ н властелѡмъ дѣбровачнїмъ ... са своѡмъ мѡбѡю нашѡмъ да доѣло на поѡѡкѣ сѡпротнѣє свакоѡѡ а ѡвоѡѣзн зашо насѣ кнезѡ н властелє дѣбровачнї полѡкнше за свою братѡю н властелє н внѣннєє своє (Иваниш Влатковић 1452, № 659.31), {V(АОР) + [зашо + V(АОР)]} а ѡвѣ нашѣ запнсь н повелю повелєсѡ ѡпнсати новѡ зашо ндѡ се раздрнрєє са г|д|ноѡмъ воевоѡѡмъ степаноѡмъ ... ка|д| пр|ѣ|мн нашѣ градѣ ѡ тр|ѣ|бннїю тѣн мн ѡзе заапнєє н повелє ѡ|д| внше ре|ч|нѣхѣ поставѡа (Павл. 1439, № 619.19).

⁵³ Уп. зашо мн не знаѡо такон вашѡ печатѣ бѣдн вн мѡ|с|тѣ кѣдн бѣдетє послатѣ да бѣдє свѣдочно лнстоѡмъ г|д|на краля тврѣ|т|ка · (Дубр. 1423, № 566.27) ~ а ѡвон пнсѡѡ н запнсь ѡчн|н|сѡѡ заш|ѡ| намѣ воево|д|а нванншѣ ѡбѡтова з братнѡ|м| н з братѡчѣд|мн своємн с внше ре|ч|нємн да бѣдѡѡ ѡдѣ сѡда напрєда ѡ свєдѣ н сѣ свєдѣм ѡ|ѡ| бѣдѡѡ мѡѡн сѡпротнѣє херцєѡ стѣпанѡѡ (Дубр. 1452, № 660.50).

⁵⁴ Уп. украјинско *за що, за то що, за тим що* (Sedláček 1990: 12) или словачко *zato že: ale to je celkom nie v poriadku, keď nedáme dokončiť druhé pravoty zato, že sa nám krivda stala* (Stanislav 1973: 315).

⁵⁵ Уп. чакавско *zač*, словеначко *zakaj*, македонско *заштоо* те бугарско *заштоо-тоо*. Ваља подсетити да је у канонским споменицима потврђен каузални везник *зане(же)* — уп. *і се бѣдєшн мѡбѡа · до негоже дѣнє бѣдетѣ се · за не не вѣрова · словесєѡѡ мѡѡѡ* Лк 1.20 Зогр., Мар., Ас. (Словарь 1994: 229), који се потом јавља и на словенском исто-

то висока учесталост каузалне падежне конструкције *za + acc* — која се, по мишљењу Ј. Седлачека, шири под утицајем латинскороманског *propter, per* те грчког $\delta\acute{\iota}\alpha$ — стиче се утисак да је појава и ширење старосрпског узрочног везника *защо* мотивисано одговарајућим балканским каузалним конекцијама.⁵⁶ Ако се узме у обзир чињеница да су сви примери каузалних клауза с везником *защо* регистровани у пословноправним актима насталим на западу српске језичке територије, те да се одговарајуће потврде с чакавским *zač* јављају већ у XIV веку (Грицкат 1975: 140), постаје јасно да се овај везник у српском језику ширио од запада према истоку.⁵⁷

§ 8. У старосрпским пословноправним актима из XIII века⁵⁸ субординирана каузална клауза увођена је и везником *дѣ* (укључујући и његову фонетску или ортографску варијанту *дѣ*)⁵⁹ нејасног порекла.

ку. Будући да је овај везник, сем у списима писаним црквенословенским језиком или под његовим јаким утицајем, регистрован и у староруским повељама на народном језику, В. И. Борковски (1965: 539) сматра да „этот союз был известен живой разговорной речи: како приде са. грамота. тако пришан дн. цоловѣкъ на жерепѣ зане дн. здѣсе. дѣлѣ. дного“. За разлику, међутим, од савременог јужнословенског стања, где се у комбинацији с предлошким *za* јавља упитно-заменичко *čyto*, у старословенском и староруском *za* је комбиновано с деиктичко-заменичким *ježe*. Специфичност словенског југа јесте, заправо, у томе што се једна примарно упитна реч јавља у својству узрочног везника. Каузално *зане(же)* није, разуме се, имало упитну функцију.

⁵⁶ Уп. латинско *propter quod, pro quod, per quod*, италијанско *perche*, румунско *derep(tu) că, dereptu ce, penrucă, pentru ce*, те грчко $\gamma\alpha\tau\acute{\iota}$ (Грицкат 1975: 141; Sedláček 1990: 13).

⁵⁷ Није без значаја ни податак да се у бугарском *защо* јавља тек од XVI века (Мирчев 1958: 242).

⁵⁸ У примеру понеже аще потво|ри| рѣчь мою · то и самъ акѣ и ство|ри| чьто · стѣни коен за дшбѣ свою · не хоче мою быти тврѣдо оудь нынѣх · нже в|д|оу по немъ в|д|кы · дѣ ѣ не потво|рихъ прѣж|дѣ мене бывшихъ в|д|кы · дѣланна даѣнниѣ · (Нем. око 1200, № 3.72), из даровнице Стефана Немањића Хиландару, према Соловљевом читању (1926: 11), регистрована је најстарија потврда каузалног *дѣ* у старосрпској пословноправној писмености. Снимак, међутим, у овом сегменту није сасвим јасан. Ипак, ако се пође од узрочног, те изрично-узрочног *дѣ* које И. Грицкат (1975: 174–175) налази у Мирослављевом јеванђељу — уп. а дне господи не забодн грѣшнаго, нь схранн ме себѣ, дѣ дн естѣ господинне жалѣ, текѣ ракотавшн кнезю своєюу господиноу, дѣ дне не храниши грѣшнаго — не би требало сумњати ни у *дѣ* из поменуте даровнице настале на размеђу XII и XIII века. Последњи регистровани пример јавља се почетком XIV века у писму извесног жупана Младена — уп. да своѣ ѣзде нан на нидѣ нан на неговѣхъ лѣдѣхъ де цѣ є правѣда наша ѣказала да своѣ ѣзде · (жупан Младен 1319, № 58.3), што због недостатка одговарајућег снимка није проверено. Уз то ни аутентичност овог писма није дипломатички потврђена.

⁵⁹ Форма *дѣ* забележена је у XIII веку, практично, само у повељи бана Нинослава Дубровнику из 1240. коју је писао нотар Паскал. Као писар с романским матерњим језиком он, очигледно, није могао правилно дистрибуирати графеме *ѣ* и *е* —

Мада ограничена егземплификација изразито сужава увид у семантички потенцијал овако уведене субординиране клаузе, евидентно је да се њоме може идентификовати ситуативни и аргументативни иницијализатор као типови индиректног узрока: *н да прндѡ ѡ дѡбровѡнникѡ . да на мѡ не ѡстане никѡторѡ . дѡ та смѡ ѡ свою зм|л|ѡ седа . кѡто хоѡе нѡскати ниѡи . дѡ та смѡ радѡ правѡдѡ ѡчине .* (бан Нинослав 1240, № 13.19), *н не можите мѡ никакоре съместн нѡ мѡ прѡданте нли солѡ нли злато : дѡ ви знате ере ѡ некѡ порекн-номѡ мѡе рѡчи* (Нем. 1265–1266, № 30.8), *некемо-ти кѡ вацѡ на онѡ странѡ дѡ ни нѡ законѡ* (поповска општина 2. ½ XIII, № 34.5), *да своѡ ѡзде нли на ницѡ нли на неговеѡ лѡдеѡ дѡ мѡ ѡ правѡда наша ѡказала да своѡ ѡзде .* (жупан Младен 1319, № 58.3).

Каузалним клаузама с везником дѡ може се идентификовати (а) узрок који је симултан с узрокованом радњом, када је субординирана предикација представљена глаголом имперфективног вида,⁶⁰ или (б) узрок који је anteriоран у односу на узроковану радњу, када је субординирана предикација представљена глаголом перфективног вида.⁶¹

У свим регистрованим случајевима каузална клауза с везником дѡ је постпоновано у односу на управну реченицу.⁶²

будући да му фонетска опозиција /e/ : /e/ није била динстинктивна — мада је као предложак користио старију Нинослављеву повељу, коју је писао дијак босанског бана пет година раније.

⁶⁰ Уп. н кѡда []рндѡ : ѡ дѡбровѡнникѡ да на мѡ не ѡстане никѡторе дѡ : ѡ смѡ сѡд[] ѡ своен землн кѡто хоѡе нскати : ниѡи : дѡ : ѡ смѡ рад[] правѡдѡ : ѡчине : (бан Нинослав 1235. или касније, № 10.21), ако лн ницѡ хокете кою пакѡѡ ѡчинити н ѡкетѡ : то мѡнѡ чините : дѡ нѡ ѡ ѡкета моѡ (Ђура Качић 1243–1276, № 32.8), *да-ко кецо правомѡ станкѡ : ѡ кн дѡнѡ дѡрѡдеѡ дѡнѡ ѡ тѡде дѡѡ да се станемо ѡ затонѡ : дѡ ницѡ властѡлѡскѡ потрѡѡ* : (поповска општина 2. ½ XIII, № 34.7).

⁶¹ Уп. понеже аѡе потво|ри| рѡчѡ мою . то н самѡ аке н ство|ри| ѡто . сѡинн коен за дѡѡѡ свою . не хоѡе моѡ быти тѡрѡ соѡ ницѡѡ . нже в|д|оѡ по немѡ вл|д|кѡ . дѡ ѡ не потво|ри| прѡж|д|ѡ мене бѡвшнѡ вл|д|кѡ . дѡлнни даѡнниѡ . (Нем. око 1200, № 3.72), *некемо-ти кѡ вацѡ на онѡ странѡ ... дѡ ви радославѡ давѡше рѡкѡ тѡре га вѡзасте :* (поповска општина 2. ½ XIII, № 34.5).

⁶² С обзиром на то да се у примерима регистрованим у протесту поповске општине Дубровчанима везник дѡ, будући постпонован експлицираним именичком антецеденту, може повезати са специјалним везником **kydĕ* — некемо-ти кѡ вацѡ на онѡ странѡ дѡ ни нѡ законѡ дѡ ви радославѡ давѡше рѡкѡ тѡре га вѡзасте : (поповска општина 2. ½ XIII, № 34.5), *да-ко кецо правомѡ станкѡ : ѡ кн дѡнѡ дѡрѡдеѡ дѡнѡ ѡ тѡде дѡѡ да се станемо ѡ затонѡ : дѡ ницѡ властѡлѡскѡ потрѡѡ* : (поповска општина 2. ½ XIII, № 34.7) — чешки синтаксичари Ф. Копечни (1980: 167) и Ј. Седлачек (1990: 19–20) сматрају да је старосрпско каузално дѡ настало редукцијом поменутог месног прилога. Ј. Седлачек, при том, примећује да је продор месног прилог у каузално семантичко поље мотивисан одговарајућим романским развојем, односно српско-романском интерференцијом, мада употреба месних прилога у функцији узрочног везника на Балкану уопште није неуобичајена — уп. грчко *ποῦ*, румунско *unde*, албанско *tek*. Наиме, како Ј. Седлачек налази, старо италијанско *onde*, веома раширено у каузалном значењу, потиче од латинско-романског *unde*

§ 9. У старосрпској пословноправној писмености јављају се и реченице формално обележене везником *ко* којима се образлаже претходна пропозиција и које, у вези с тим, из савремене перспективе могу бити схваћене као каузалне клаузе, при чему би се и старосрпско *ко* сврстало у каузална конјункциона средства.⁶³ За разлику, међутим, од осталих узрочних везника, *ко* функционише као енклитика која је увек позиционирана иза прве акцентоване речи у реченици.⁶⁴ Овако устројена образложења показују изразиту семантичку дифузност, те жанровску, односно тематску маркираност.

које је „uvozovalo původně relativní věty důsledkové, ale vývoj směřoval k platnosti důvodové“. Овакава претпоставка узима у обзир и стање у савременом српском језику кога карактерише (и то више дијалекте него стандард) постојање каузалног *где* (Стевановић 1974: 898; Милошевић 1986а: 289). Ипак, између старосрпског каузалног *дѣ* и, рецимо, Његошевог *ђе* у својству узрочног везника — уп. *Благо Андри ђе је њогиноу, / дивне ли га очи оїлакаше / дивна ли га уста ожалаше* (Горски вијенац, 1305–1306) — нема континуитета, односно нема га када је старосрпска пословноправна писменост у питању. Чињенице да је каузално *дѣ* хронолошки практично ограничено на XIII век, те да се нередуквана форма **къдѣ* не јавља у функцији каузалног везника сугеришу на претпоставку да се вероватно ради о комплексном проблему чије решавање мора рачунати, с једне стране, с румунском партикулом *de* (Грицкат 1975: 174) и, с друге стране, са староруском партикулом *дѣ* (Борковский 1972: 108–109).

⁶³ По Бауеровом мишљењу (1972: 384–387), прасловенско **bo* првобитно је, вероватно, функционисало као афирмативна и(ли) емфатичка партикула која је својом генезом поделила читав словенски језички простор на југоисточни и северозападни ареал. Наиме, у јужнословенским језицима — укључујући и старословенски — те у руском *bo* је потврђено као „přiklonka, stojící zpravidla za prvním samostatným přízvuchým slovem ve větě“, док се у западнословенским језицима, те у украјинском и белоруском јавља као „slovo přízvuchné, stojící na počátku připojované věty“ (1972: 384). У прасловенском је *bo*, по свој прилици, могло заузимати обе позиције, да би се временом стабилизovalo стање потврђено у писаним изворима. У време настанка канонских споменика *bo* је већ, вероватно, имало и функцију експланаторног везника стабилизујући се ослањањем на грчко *ἄρ*. Како Ј. Бауер (1972: 387) истиче „revné spojení s řec. (skutečné příčinné spojky se stsl. *bo* takřka vůbec nepřekládaly) i příklonné postavení znemožnily ustálení jasného příčinného významu. Tak zůstávalo *bo* spojkou vysvětlovací a odůvodňovací (blízkou ně. 'totiž' nebo 'vždyt')“. **Bo* је на северозападу словенског језичког простора — судећи по савременом стању, те правцу редукције од југоистока ка северозападу — било знатно стабилније. У југоисточном ареалу овај се везник губи, у чешком релативно рано бива замењен сложеним *nebo*, да би у полском, белоруском и украјинском језику и њиховим говорима још увек био актуелан.

⁶⁴ У старосрпској пословноправној писмености *ко* се само у оквиру сложене конјункције *нео* може јавити у иницијалној позицији — уп. снѣ дѣло непо|д|бноє |т|ворити . сьблздна ра|д| и прѣтнканїа цногн|х| · нео ап|с|ль глїє|т|, горе сьгрѣшаюшїн|д| вь бра|т|їн, и внїюещн|д| сьвѣ|с| чрѣва радн, нїже бѣ чрѣво . (монах Доротеј 1382, № 189.28). Међутим, и у овом — у испитиваној писмености сасвим непродуктивном везнику — *ко* показује своју примарну дистрибуцију. Оно је, наиме, постпоновано примарном везнику *н*, макар то било и у оквиру исте лексеме.

Сем лабавијих каузалних веза аргументативног и компензативног типа, оваквим реченицама могао је бити идентификован и основ одговарајућег емоционалног стања које с управном радњом ступа у каузално-експликативну релацију:

(аргументативни иницијализатор) а ексарьщнноу да зънма црѣкви стѣго ге-
воргна . тако бо вобрѣте |с| писано въ хрсковѣлѣ|х| стѣго романа црѣ прѣвааго
хтнтора . (Нем. 1300, № 45.264), мѣнмь се · мѣ|с|тн въспрнѣти просн|м|,
ω нашин|х| грѣхопаденн̄н̄ . ѿ тебе бл҃гаагω члвкбѣлюбца бѣ нашегω . тн бо
рекѣль иен ω вл|д|ко · твонмн прѣстѣнмн н сладкнмн зстн · проснте н пр-
нмѣте · н ншнте н вобрѣщете · (Бранк. 1419, № 517.7);

(компензативни иницијализатор) снн в'са с'кръшнв'ше спсе мон . н прѣда-
хомь бѣжбст'внѣн н ненз'ре|т|н'нѣн дрѣжавѣ твоен̄н̄ . ты бо иен датель
бл҃гых̄ источникъ всакомоу данню несоскоуд'нын̄н̄ . (Нем. 1330–1331, №
72.338), сје збо бл҃гоч|с|тнω н зѣлω прнѣтно н достоѣпно похвалн|т| н
нстнннню вѣроу н желаное слово прннести к тебе ω прѣвомѣнче х|с|въ
стефане ты бо ω побнвѣющнх̄ те мѣаше се · (Котр. 1382, № 190.1);

(иницијализатор медијалног стања) ра|д|оуи се кралиеѣствоу нашемоу нео-
борнмаа стѣно . ра|д|оуи се тобою бо па|д|ют' се вразы под' нозѣ кралиеѣ
нашнмь . (Нем. 1343–1345, № 89.A173).

У већини случајева ради се, ипак, о сасвим разлабављеној рела-
цији где реченица са старим ко има статус експланације, односно obja-
шњења које се тек условно може схватити као образложење претход-
не пропозиције: не остави мене вл|д|ка мон н моего желанѣ паче бо радѣте
се ω грѣшннцѣ кающн се · (Нем. 1199, № 2.44), ω велнокославна прѣ|ѣ|свѣ|т|а
трннцѣ слава тебе въ те бо крѣст|н|хомо се н тобою прѣ|м|нс|м|о| вожас|т|вена бла-
годе|т| (Дубр. 1445, № 644.3).

Каузалне клаузе с везником ко својствене су актима писаним за
манастире или у манастирима, док се у списима који жанровски изла-
зе из овог круга јављају само по изузетку. Садржински се углавном
ради о образложењима сакралног карактера, те се чини да је употреба
овог везника у испитиваној писмености подржана српскословенским
језичким идиомом. Уколико се, међутим, узме у обзир и чињеница да
су реченички устројена образложења, те експланаторне реченице с
везником ко уочене у језику старих писаца који нису били изложени
српскословенском утицају,⁶⁵ стиче се утисак да је експланаторно, од-

⁶⁵ Уп. Гундулићево *viđu poļa i zeleni a ne viđu kćerce moje, ona bo je tuj gdje sto-
je svi čestiti i blaženi* (РЈА I: 461–462). Ваља уз то подсетити да је Вук овај везник
уочио у дубровачком говору, те да се у савременим српским говорима може чути вез-
ник јербо.

носно „образлажуће“ бо у старосрпској пословноправној писмености могло имати ослонац и у говорном језику.

У свим регистрованим примерима овако конципирано образложење постпоновано је у односу на образложену пропозицију. У погледу релативне хронологије, корелативне радње (или ситуације) могу бити симултане или сукцесивне. У сфери симултаности наспрам аспектски немаркиране суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом, те императивом реализује се субординирана имперфективна предикација граматикализована презентом.⁶⁶

У сфери антериорности узрока у односу на последицу наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом, императивом, те опативном перифразом да + *ирезенић* реализује се субординирана, по правилу перфективна, предикација формализована аористом или перфектом.⁶⁷

§ 10. Уколико се анализирана грађа упореди са системом каузалних везника својствених савременом српском писаном идиому (уп. Милошевић 1986а), може се закључити: (1) да је готово половина данас актуелних једночланих каузалних везника потврђена пре средине XV века (јер од првих писаних споменика, како углавном од XIV века, а у квалификативно-каузалним релацијама и раније, да од краја XIV века, те што од почетка XV века); (2) да су од три савремена узрочно маркирана везника (*јер*, *будући да*, *зато што*) у старосрпској пословноправној писмености потврђена два, и то везник *јер*, који од првих писаних споменика функционира као стабилна полифункционална каузал-

⁶⁶ Уп. {V(ПРЕЗ) + [бо + V(ПРЕЗ)]} и сие наше малое приношенне приносило ти се вѣроу истинноу како страстотрѣпцѣ . и чѣдотворцѣ великодѣѣнникѣ панѣделенидонѣ вѣдм бо благодѣтъ и дарь даровани ти ѿ всѣхъ владѣкн и црѣа хрѣста бѣа зповажемъже како да скорнмъ твонмъ зпованиемъ|м| поможешн нн (Драг. 1376–1377, № 176.22), {V(АОР) + [бо + V(ПРЕЗ)]} и не остави мене владѣка мон и доего желанѣ пате бо радѣтъ се ѿ грѣшьницѣ каюши се . (Нем. 1199, № 2.44), {V(ИМПЕР) + [бо + V(ПРЕЗ)]} радѣоуи се кралевѣствоу нашемоу неокоридлаа стѣно . радѣоуи се тобою бо па|д|ют' се вразы под' нозѣ кралемъ нашнмъ . (Нем. 1343–1345, № 89.А173).

⁶⁷ Уп. {V(ПРЕЗ) + (бо + V(ПФ))} млѣмъ се . мл|с|ти вьсприети проси|м|, ѿ нашн|х| грѣхопаденин . ѿ тебе бѣлаго чавѣоблобца бѣ нашего . ти бо рекъль иси ѿ владѣко . твонди прѣстѣинди и слад'кнди зсти . просите и прѣидѣте . и ниште и ѿбрѣшете . (Бранк. 1419, № 517.7), {V(АОР) + [бо + V(АОР)]} и приложн кра|л|в мн село козаревѣо ... съ всѣди засѣаки тѣди и съ зал'оустѣчани . съ виногради съ нвннемъ съ водѣннчнемъ ... и съ всѣди правинами сель тѣхъ . село трешевалини ѿбрѣте бо је кра|л| мн ѿ испрва енвшене стѣо георгина горга . даное стѣмъ романоцѣ црѣмъ (Нем. 1300, № 45.134), {V(ИМПЕР) + [бо + V(ПФ)]} испльни дое желанне . како послѣдовати твонмъ оуѣннемъ . вешал' бо иси въ стѣмъ твоємъ ер|н|ани да просѣтнт' се свѣтъ вашь прѣдъ члѣкы . како да оузреть добраа ваша дѣла . (Нем. 1334–1336, № 80.1), {V(ДА + ПРЕЗ) + [бо + V(АОР)]} кто ли се дръзне прѣтворити . да приде гнѣвъ и наказанне ѿ кралевѣства мн . сие бо все писа кра|л|евѣство мн да е всѣмъ ѣ свѣдѣнне (Нем. 1277–1281, № 35.8).

на и комплементна конекција, и двочлани везник зато што регистрован тек средином XV века; (3) да везници да и што од момента уласка у каузално семантичко поље до данас иступају као спецификатори каузално-експликативних релација; те (4) да би се претходница савременог српског каузалног *иошћо* могла тражити у старосрпском поневаре односно поколџ.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Antonić, Ivana (2001), *Vremenska rečenica*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Антонић, Ивана (2005), *Синтакса и семантика надежа*, — Синтакса савременог српског језика. Проста реченица [у редакцији Милке Ивић], Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 119–300.
- Bauer, Jaroslav (1960), *Vývoj českého souvětí*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- Bauer, Jaroslav (1972), *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*, Universita J. E. Purkyně, Brno.
- Běličová, Helena (1984), *K systému kauzálních určení v současných slovanských spisovných jazycích*, Slavica Slovaca, Ročník 19/1, Bratislava, 3–15.
- Борковский, Виктор; Кузнецов, Пётр (1965), *Историческая грамматика русского языка*, Академия наук СССР, Москва.
- Борковский, Виктор (1972), *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения сопоставляемые со сложноподчиненными*, Академия наук СССР, Москва.
- Gallis, Arne (1956), *The syntax of relative clauses in Serbo-Croatian. Viewed on a historical basis*. Oslo.
- Грамматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* (1993), Издателство на Българската академия на науките, София.
- Грицкат, Ирена (1952), *О једном случају мешања свеза да и што*, Наш језик, III/5–6, Београд, 196–207.
- Грицкат, Ирена (1975), *Студије из историје српскохрватског језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд.
- Ивић, Милка (1951–1952), *О њредлогу по у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, XIX/1–4, Београд, 173–212.
- Ивић, Милка (1954а), *Значења српскохрватског инструмента и њихов развој. Синтаксичко-семантичка студија*, САНУ, Београд.
- Ивић, Милка (1954б), *Узрочне конструкције с њредлогима због, од, из у савременом књижевном језику*, Наш језик, Нова серија, V/5–6, Београд, 186–167.
- Kasirer, Ernest (1985), *Filozofija simboličkih oblika. I–III (Jezik, Mitsko mišljenje, Fenomenologija saznanja)*, Književna zajednica Novog Sad, Novi Sad.
- Klemensiewicz, Zenon; Lehr-Splawiński, Tadeusz; Urbańczyk, Stanisław (1965), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje*, Svjetlost, Sarajevo.

- Корећни, František (1973), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 1. Předložky, koncové partikule*. Československá akademie věd. Praha.
- Корећни, František; Šaur, Vladimír; Polák, Václav (1980), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Československá akademie věd. Praha.
- Милошевић, Ксенија (1984), *Асијектуално-темјоралне конфигурације у сисџемлу сложене реченице са каузалном клаузом у срјскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 14/2, Београд — Нови Сад — Приштина — Тршић, 21–35.
- Милошевић, Ксенија (1986а), *Језички и ванјезички сигнали каузалне зависности између јросџих реченица у сложенеј*, Књижевни језик, 15/3–4, Сарајево, 280–296.
- Милошевић, Ксенија (1986б), *О једном синџаксичком и семантичком моделу сложене реченице са каузалном клаузом која се уводи везником што*, Наш језик, Нова серија, XXVII/1–2, Београд, 67–71.
- Мирчев, Кирил (1958), *Историческа граматика на българския език*, София.
- Павловића, Слободан (2006), *Дејтерминаџивни јадежи у сџаросрјској јословнојравној јисмености*, Матица српска, Нови Сад.
- Пипер, Предраг (2005) *Синџаксичке категорије у јросџој реченици: синџаксичка семантика*, — Синтакса савременеј српског језика. Проста реченица [у редакцији Милке Ивић], Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 575–982.
- Преображенская, М. Н. (1973), *Сложноподчиненные предложения причины*, — Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненные предложения, Академия наук СССР, Москва, 226–269.
- Radovanović, Milorad (1978), *Imenica u funkciji kondenzatora*, Matica srpska, Novi Sad.
- РЈА, *Рјећник хрватскога или српскога језика*, ЈАЗУ, Загреб, I–XXIII.
- Sedláček, Jan (1990), *K vývoji větného vyjádření kauzálního vztahu v serbocharváštině*, Slavica, Ročník 59, Sešit 1, Praha, 11–21.
- Skubic, Mitja (1990), *Uvod u romansku lingvistiku*, Radovi instituta za strane jezike 9 [preveo Milorad Arsenijević], Novi Sad.
- Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* (1994), Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. Славянский институт академии наук Чешской Республики — Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, Москва.
- Stanislav, Ján (1973b), *Dejiny slovenského jazyka V. Syntax 2*, Slovenská akadémia vied, Bratislava.
- Стевановић, Михаило (1974), *Савремени срјскохрватски језик. Грамаџички сисџеми и књижевнојезичка норма. II. Синџакса*, Научна књига, Београд.
- Trávníček, František (1956), *Historická mluvnice česka. III. Skladba*, Praha, 1956.
- Харпалева, В. Ф. (1973), *Сложноподчиненные дополнительные предложения*, — Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненные предложения, Академия наук СССР, Москва, 74–130.
- Šaur, Vladimír (1980), в. Корећни, František; Šaur, Vladimír; Polák, Václav (1980).

Z u s a m m e n f a s s u n g

Slobodan Pavlović

**DER KAUSALSATZ IM ALTSERBISCHEN
GESCHÄFTLICH-RECHTLICHEN SCHRIFTTUM**

In dieser Arbeit wird eine Strukturierung des Kausalsatzes im altserbischen geschäftlich-rechtlichen Schrifttum erörtert, das seit Ende des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts — im Kontext des Kulturmodells der *homogenen Diglossie* — als einer der vollständigsten funktionalen Repräsentanten der serbischen Sprache fungierte. Obwohl diese Art des zusammengesetzten Satzes durch die verschiedenen Konjunktionen eingeleitet werden konnte (јер, пониже, заник, поколаѣ, како, иако, што, зато што, зашто, да, аѣ, бо), kommt auf der formalsyntaktischen Ebene — und zwar nur einigermaßen — die Opposition zwischen kausalen und kausal-explikativen Relationen zum Ausdruck, was man erst seit Ende des XIV Jahrhunderts bemerken kann.